

लैंगिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन
(आ.व. २०७६/७७)

मानव संसाधन, लैंगिक विकास तथा समावेशी शाखा
योजना तथा विकास सहायता समन्वय महाशाखा
कृषि तथा पशुपन्थी विकास मन्त्रालय
सिंहदरबार, काठमाण्डौ

२०७८ असार २५

नेपाल सरकार

कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय

फोन नं. {
 ४२९९६३५
 ४२९९८०८
 ४२९९९३२
 ४२९९६६५
 ४२९९६८७
 ४२९९९९५
 }

सिंहदरवार, काठमाण्डौ
नेपाल

पत्र संख्या :

च.नं. :

मन्त्रब्य

संयुक्त राष्ट्र संघवाट सन् १९७५ देखि १९८५ सम्मको अवधिलाई Decade for Women घोषणा गरी विश्वव्यापि रूपमा महिलालाई विकासको क्षेत्रमा संलग्न गराउने अवसर प्रदान गरेको सन्दर्भलाई मनन गर्दै नेपालले पाँचौ योजना (१९७५-१९८०) देखि विकासमा महिलाको सहभागितालाई सम्बोधन गर्न थालेको हो। नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाज निर्माणको संकल्प लिइएको छ। साथै दिगो विकासका लक्ष्यहरूमा समेत लैङ्गिक समावेशीताको विषयलाई प्रमुखताको साथ उठाइएको अवस्था छ। पन्थौ आवधिक योजनामा लैङ्गिक समानतामूलक राष्ट्रको सोच, महिलाको समान तथा अर्थपूर्ण सहभागिता सहित सारभूत समानता कायम गर्ने लक्ष्य लिएको छ। सो लक्ष्य पुरा गर्नको लागि लैङ्गिक उत्तरदायी शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै महिलाको सम्मानित जीवनयापनको वातावरण सुनिश्चित गर्नु, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भद्रेभाव, हिंसा र शोषणको अन्त्य गर्नु र आर्थिक समृद्धि र दिगो विकासका लागि महिलाको समान अग्रसरता र नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्दै सोत, साधन, अवसर तथा लाभमा महिलाको समान पहाँच सुनिश्चित गर्नु उद्देश्य राखेको छ।

कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालयको आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा कृषि विकास रणनीति, अनुगमन तथा समन्वय कार्यक्रम अन्तर्गत कृषि कार्यक्रममा GESI सम्बन्धी वार्षिक प्रगति पुस्तिका शीर्षकको कार्यक्रम रहेको सन्दर्भमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी सम्बन्धमा हालसम्मका नीतिगत व्यवस्थाहरूका साथै संघ अन्तर्गतका मन्त्रालय, आयोग, विभाग, आयोजना, संस्थान लगायतमा आ.व. २०७६/७७ मा सम्पादन भएका कार्यक्रम/आयोजनाहरूबाट लाभान्वितहरूको विवरण लगायतका GESI सम्बन्धी प्रगति प्रतिवेदन एकीकृत गरी यो प्रतिवेदन तयारी गरिएको हो।

यस पुस्तिकाको मुख्य उद्देश्य कृषि क्षेत्रका कार्यक्रममा लैङ्गिक समानता र समावेशी विकासलाई थप टेवा पुन्याउनका साथै भविष्यमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको कृषि तथा पशुपन्धी विकास कार्यक्रममा लैङ्गिक सशक्तिकरण तथा सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी भएका कार्यहरूको एकीकृत विवरण संकलनमा थप टेवा पुन्याउनुका साथै लैङ्गिक सशक्तिकरण तथा सामाजिक समावेशीताको लागि थप गर्नुपर्ने कार्यका लागि समेत मार्गदर्शन हुनेछ। अन्तमा, यस पुस्तिका तयार गर्न आवश्यक निर्देशन गर्नु हुने योजना तथा विकास सहायता समन्वय महाशाखाका सहसचिव डा. हरि बहादुर के. सी. एवं तथ्यांक संकलन, सम्पादन तथा विश्लेषण गरी पुस्तिका प्रकाशनमा संलग्न मानव संसाधन, लैङ्गिक विकास तथा समावेशी शाखाका प्रमुख डा. प्रद्युम्नराज पाण्डे र कृषि अर्थ विज्ञ श्री मीना कंडेल लाई धन्यवाद दिन चाहन्छु। साथै यस प्रतिवेदनका आगामी वर्षहरूमा अझ बढी उपयोगी बनाउनका लागि पाठकवर्गहरूबाट रचनात्मक सुझावहरूको अपेक्षा गर्दछु।

डा. योगेन्द्र कुमार कार्की
सचिव(कृषितर्फ)

कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय

पृष्ठभूमि

नेपालको विकास र महिला संलग्नता

संयुक्त राष्ट्र संघवाट सन् १९७५ देखि १९८५ सम्मको अवधिलाई Decade for Women घोषणा गरी विश्वव्यापि रूपमा महिलालाई विकासको क्षेत्रमा संलग्न गराउने अवसर प्रदान गरेको सन्दर्भलाई मनन गर्दै नेपालले पाँचौ योजना (१९७५ –१९८०) वाट महिलालाई विकासमा साझेदारीका रूपमा संलग्न गराउन अवसर प्रदान गर्दै Women Service Coordinating Committee गठनका लागि प्रावधान राखेको थियो । फलस्वरूप नेपालको विकास योजनामा प्रथम पटक शिक्षा , स्वास्थ्य, रोजगार, कृषि, सहकारी, कानुन तथा वन क्षेत्रमा महिला विकासका कार्यक्रमहरु समावेश भएका थिए । सबै क्षेत्रमा महिलाहरुको सकृय सहभागिता जुटाउन छैठौं आवधिक योजना (१९८० –१९८५) वाट कृषि क्षेत्रमा महिलाको योगदानलाई प्राथमिकता दिँदै महिलाको सकृय सहभागिता बढाउने खालका कार्यक्रमहरु संचालन गराउने, विकास आयोजना तर्जुमाका प्रकृयाहरुमा महिलालाई समावेश गरिनु पर्ने सोच राखेको पाइन्छ । सातौं योजना (१९८५ –९०) मा महिलाको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्न कृषक तालिम संचालन गर्दा १० प्रतिशत महिला सहभागिता अनिवार्य गरी कोटा तोकीएको थियो । आठौं योजना (१९९२–१९९७) मा कृषि विकास कार्यक्रम अन्तरगत प्रविधि विस्तार, तालिम, ऋण, कृषक समूह गठन जस्ता कार्यक्रमहरुमा महिला कृषकहरुको योगदान र सहभागितालाई महत्व दिई कृषि विकास कार्यक्रम अन्तरगत प्रविधि विस्तार, तालिम, ऋण, कृषक समूह गठन आदि क्षेत्रमा विविध कार्यक्रमहरु समावेश गरेर संस्थागत सोच विकास सम्बन्धि पहलका साथसाथै कृषि, उद्योग, वन क्षेत्रका नीति निर्माण तहमा महिलाको सहभागिताको सुनिश्चितामा जोड दिएको पाइन्छ ।

ग्रामिण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने महिलाहरु कृषि उत्पादन, प्राकृतिक स्रोत र सम्पदासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्दै स्थानिय अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा परिचित छन् भने समग्र नेपालको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा रहेको कृषि उत्पादनमा श्रम शक्तिको बाहुल्यता रहेको छ । कूल उत्पादन लागतको ५० देखि ६० प्रतिशत सम्म कृषक श्रमको अंश रहेको र प्राय जसो सबै क्रियाकलापमा श्रमको अंशमा ८० प्रतिशत सम्म महिला श्रमको योगदान रहेको पाईन्छ । विकासको क्षेत्रमा महिलाको भूमिकालाई पूर्ण अंगिकार गरी विकाससंग गाँसिएका प्रत्येक हाँगाहरु जस्तै कृषि, उद्योग, वन क्षेत्रमा महिलाको सहभागितालाई प्रोत्साहन गरी नीति निर्माण गर्न जोड दिए अनुसार कृषि

विकास कार्यक्रमहरूलाई लैंगिक मूलप्रवाहीकरण गर्ने उद्देश्य अनुरूप आवश्यक नीतिगत दस्तावेजहरू तयार गर्न आ.व. २०४९/५० मा तत्कालिन कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयमा महिला कृषक विकास महाशाखा (Women Farmer Development Division, WFDD) को स्थापना भई संस्थागत संरचनाको शुरुआत भएको हो । महाशाखाको स्थापना पश्चात् राष्ट्रिय योजना आयोगसँगको समन्वयमा कृषि क्षेत्रमा महिला कृषक विकासको लागि नीति निर्माण गर्ने प्रकृयाको थालनी भयो ।

महाशाखाको महिला कृषकका लागि आय आर्जन बढाउने उपयुक्त कार्यक्रमहरू पहिचान र सञ्चालन तथा उद्यमशीलताको रूपमा विकास गर्ने उद्देश्य अनुसार आयआर्जन बढाउने कार्यक्रम अन्तरगत तरकारी खेती , मौरी पालन, साना पशुपालन आदि विषयगत वस्तुहरू जिल्लास्तरसम्मका निकायहरूले महिला /महिला र पुरुष मिश्रित कृषक समूह गठन गरी समूह मार्फत कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका थिए र यस्ता कार्यक्रमहरूलाई हाल सम्म पनि निरन्तरता दिइरहेको छ । यस्ता कार्यक्रमहरूलाई नीतिगत व्यवस्था भित्र समेट्न Five Years Strategic Plan for Women Farmers Development of Nepal (1994-1999) तयार गरिएको थियो । यस रणनीतिक योजना अनुरूप खाद्यान्न बाली, बागवानी, बाखा पालन, कुखुरा पालन, खरायो पालन आदि उत्पादन कार्यक्रममा महिला कृषकहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा अग्रसर बनाउने रणनीति लिइएको थियो । दिर्घकालिन कृषि योजनाले तिव्र आर्थिक विकासका लागि कृषि क्षेत्रलाई अग्रणी क्षेत्रको रूपमा परिभाषित गर्दै गरीबी निवारण , वातावरण संरक्षण सम्बद्धन र महिलाहरूको विद्यमान अवस्थाको सुधार गर्ने जस्ता उद्देश्यहरू लिई कृषि विकासको क्रममा सम्भाव्य सबै क्षेत्रमा लैंगिक सवाललाई समावेश गर्ने विषयमा जोडि दिएको पाइन्छ ।

लैंगिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणको अवधारणा

नेपालको परिप्रेक्ष्यमा दशौं पञ्चवर्षीय योजना (२००२ –२००७) सामाजिक समावेशीकरणलाई खम्वाको रूपमा लिएको थियो । तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२००७ –२०१०) ले मुलुकको समतामुलक विकासका लागि “समावेशी तथा न्यायपूर्ण राज्य ” को विकासलाई दीर्घकालिन सोचको रूपमा लिंदै बन्नितिमा परेका /पारिएका समुदायहरूलाई विकासको मूलधारमा ल्याई उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक, मानवीय तथा साँस्कृतिक स्थितिमा सुधार ल्याउने तथा सबै जातजाति , लिङ्ग, धर्म, क्षेत्र उमेर र वर्गका नागरिकहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य लिइएको थियो ।

तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०१० /११-२०१२/१३) ले महिला, दलित, आदिवासी र जनजाति, मधेशी, मुस्लिम, पिछडिएको समुदाय, अपाङ्गगता भएका व्यक्ति, अल्पसंख्यक र लोपोन्मुख जाति एवं कर्णाली क्षेत्र समेत दुर्गम पहाडी र हिमाली क्षेत्रका बासिन्दा तथा विपन्न वर्ग र समुदाय सहित बच्चितिमा परेका/पारिएका समुदायहरूलाई विकासको मूल धारमा ल्याई उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक, मानवीय तथा साँस्कृतिक अधिकार र अवसरहरूमा न्यायोचित पहुँच सुनिश्चित गर्ने अवधारणा राखेको थियो। तीन वर्षीय अन्तरिम योजना वि.सं. (२०७०-२०७३) ले लैंगिक समानता तथा महिला शक्तिकरणको अनुरूप सामाजिक समूह वर्ग र क्षेत्रका महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक सशक्तीकरणका लागि लैंगिक भूमिकालाई सशक्त बनाउने र महिला भएकै कारणवाट हुने लैंगिकहिसा एवं विभेद र बच्चितिकरणको अन्त गर्ने अवधारणा लिएको थियो भने समावेशीकरण अन्तरगत बच्चितिमा परेका समुदायहरूको आर्थिक, सामाजिक, मानवीय तथा साँस्कृतिक तथा भाषिक अधिकारको संरक्षण तथा प्रब द्वन्द्व गर्दै आर्थिक, सामाजिक एवं साँस्कृतिक उत्थान गर्ने अवधारणा लिएको छ ।

चौधौं योजना (२०७३/०७४-२०७५/०७६) ले लैंगिक समानता हासिल गर्ने पिछडिएका क्षेत्र, वर्ग र समुदाय एवम् सीमान्तकृत वर्गका जनतालाई लक्षित कार्यक्रम, न्यायोचित वितरण तथा सामाजिक सुरक्षा एवम् संरक्षण प्रदान गरी शीघ्र गरिबी न्यूनीकरण गर्नुपर्न वारे संबोधन गरेको छ । लैंगिक समानता, समावेशीकरण र मूलप्रवाहीकरणका विषयमा लैंगिक समानता र महिला सशक्तीकरणका लागि सामाजिक र आर्थिक अवसरहरूमा समान सहभागिता सुनिश्चित गरी लैंगिक मूलप्रवाहीकरण र सशक्तीकरण गर्ने लक्ष्य राख्दै आर्थिक तथा सामाजिक जीवनमा पुरुष र महिलाको उपस्थिति समानता उन्मुख भएको हुने, राज्य संयन्त्रमा महिला प्रतिनिधित्व न्यूनतम ३३ प्रतिशत पुगेको हुने, प्रत्यक्ष रूपले लैंगिक उत्तरदायी बजेट विनियोजनको अनुपात कम्तीमा २७ प्रतिशत पुगेको हुने, महिला विकास कार्यक्रममार्फत समूह सदस्य सङ्ख्या १२ लाख ५० हजार पुगेको हुने, लैंगिक हिंसा घटेको हुने र पीडकलाई अनिवार्य रूपमा सजाय हुने संयन्त्र समेत बनेको हुने उपलब्धिको अपेक्षा गरेकोछ । त्यस्तै समावेशीकरणका लागि सबै नागरिकको अर्थपूर्ण सह भागितामा मुलुकको समावेशी विकास हुने सोच राख्दै राज्यको निर्णय प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता सुनिश्चित भएको हुने, उपलब्ध स्रोत-साधनहरूमा समुदायको पहुँच बढेको हुने, राजनीतिक, प्रशासनिक, शैक्षिक क्षेत्रमा सकारात्मक विभेद र आरक्षणको माध्यमबाट अर्थपूर्ण सहभागिता भएको हुने र विविध भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण एवं सम्बद्धन हुने अपेक्षा गरेकोछ ।

संविधान सभावाट जारी भएको नेपालको संविधान विक्रम संबत् २०७२ साल असोज ३ गते देखि प्रारम्भ भएको छ । नेपालको संविधानले लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गरी समानुपातिक , समावेशी र सहभागितामूलक सि द्वान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प गरेको छ । महिलाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापना गरी महिलालाई लैङ्गिक भेदभावविना समान वंशीय हक , सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हक , सम्पत्ति र पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक स्थापना गरेको छ । महिला विरुद्ध धार्मिक , सामाजिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक मानसिक , यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य किसिमको हिसाजन्य कार्य वा शोषण गर्न नहुने , त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुने र पीडितलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ । राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक र शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हकको व्यवस्था संविधानले गरेको छ ।

संविधानले असहाय अवस्थामा रहेका महिलाहरुको जीविकोपार्जनको व्यवस्था सुनिश्चित गरेको छ भने जोखिम, बहिष्करणमा परेका तथा हिंसापीडित महिलालाई पुन स्थापना, संरक्षण र सशत्तीकरण गर्ने नीति अबलम्बन गरेको छ । राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति फरक -फरक लिङ्ग वा समुदायको हुने , संघीय संसद र प्रदेश सभामा कुल सदस्यको कम्तीमा एक तिहाई महिला सदस्यको सहभागिता सुनिश्चित हुने, राष्ट्रिय सभामा प्रत्येक प्रदेशवाट कम्तिमा तीजना महिला निर्वाचित हुने तथा मनोनीत गर्दा कम्तीमा एक जना महिला समावेश गर्नुपर्ने र प्रतिनिधि सभाको सभामुख र उपसभामुख मध्ये एकजना र राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षमध्ये एकजना महिला हुने व्यवस्था गरी राज्यका संयन्त्रमा महिलाको सार्थक सहभागिता संविधानद्वारा सुनिश्चित गरिएको छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोग संवैधानिक निकायको रूपमा रहने र सोका अध्यक्ष र सदस्यहरु महिलामात्र रहने व्यवस्था गरिएको छ । नेपाली सेनामा महिलाको समेत प्रवेश समानता र समावेशी सिद्धान्तका आधारमा गरिने , नेपाली राजदूत, विशेष प्रतिनिधि, संवैधानिक निकाय र अन्य निकायका पदमा समावेशी सिद्धान्तको आधारमा नियुक्ति गरिने व्यवस्था संविधानले गरेको छ । संविधानका विभिन्न भाग तथा धाराहरुमा महिला सम्बन्धमा भएका व्यवस्थाह रु संक्षिप्त रूपमा अनुसूची १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

पन्थौ आवधिक योजनामा लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तिकरण

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गने संकल्प स हित महिलालाई लैङ्गिक भेदभाव बिना समान वंशीय हक, सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन् स्वास्थ्यक सम्बन्धी हक, राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा स हभागी हुने हक लगायत मौलिक हकको प्रत्याभूति गरेको छ। हाल महिला र पुरुषको साक्षर ता दर क्रमशः ५७ .७ प्रतिशत र ७५ .६ प्रतिशत, सम्पत्तिमा स्वामित्व पुरेको महिला २६ प्रतिशत र मातृ मृत्यु दर प्रतिलाख जीवित जन्ममा २३९ र महिला र पुरुषको श्रमशक्ति सहभागिता दर क्रमशः २६.३ र ५३.८ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी कुल प्रजननन् दर २.३ प्रति महिला रहेको छ । नेपालले महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९ को अनुमोदन गरी सो ही अनुरूप नीति तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्दै आएको छ । त्यसैगरी दिगो विकास लक्ष्यमा लैङ्गिक समान ता तथा बालिका सशक्तिकरणको विषय समावेश भएको छ । म हिलाको क्षमता, श्रम, सीप र सि र्जनालाई विकास प्रक्रियामा लगाई संविधानको मर्म अनुरूप सामा जिकक समानता कायम गर्ने कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

२. प्रमुख समस्या

महिलामाथि हुने व्यवहारगत विभेद हट्टन नसक्नु, अशिक्षा, हानिकारक अभ्यास, लैङ्गिक विभेद तथा हिंसालाई बढावा दिने सामाजिक संरचना, सोच, मूल्य, मान्यता, प्रथा, परम्परा कायमै रहनु, महिला तथा बालिकाहरू माथि घरेलु, यौनजन्य हिंसा तथा लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा विद्यमान हुनु, लैङ्गिक समानता प्रष्ट्याउने पर्याप्त खण्डीकृत तथा झङ्को कमी हुनु, जोखिम तथा सामाजिक र पारिवारिक बहिष्करणमा परेका तथा हिंसा पीडित महिलालाई पूर्णरूपमा संरक्षण, पुनर्स्थापना, सशक्तिकरण र स्वावलम्बी बनाउन नस किनु, सरकारी तथा विकास साझेदार संस्थाहरूबाट हुने कार्यक्रममा समन्वयको कमी हुनु यस क्षेत्रका समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

आर्थिक तथा सामाजिक जीवनमा सारभूत लैङ्गिक समानता कायम गर्नु, राज्यको सबै तह र निकायहरूमा लैङ्गिक दृष्टिकोणलाई मलू प्रवाहीकरण गरी लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धति संस्थागत गर्नु, संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीच लैङ्गिक समानता सम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूमा सामान्जस्यता कायम गर्नु पारिवारिक र सामाजिक मूल्य, मान्यता र लैङ्गिक भूमिकामा परिवर्तन ल्याउनु, महिलाको घेरेलु श्रम र हेरचाह कार्यलाई मूल्य कायम गरी राष्ट्रिय आर्थिक आयमा महिलाको योगदानको गणना गर्नु महिलामाथि हुने सबै किसिमका हिसा, विभेद र शोषणको अन्त्य गर्नु, सम्पत्तिमाथि महिलाको पहुँच स्थापित गर्नु र ग्रामीण महिला सहित समग्र महिलाको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु यस क्षेत्रका चुनौती हुन् ।

नेपालको संविधानले समानताको हक सुनिश्चित गर्नु, लैङ्गिकमैत्री संविधान तथा ऐन-कानूनहरू निर्माण हुनु, राज्यका तीन तहमा महिलाको राजनीतिक सहभागिता उत्साहजनक रहनु, राष्ट्रिय महिला आयोगको संवैधानिक अधिकार सहित क्षेत्राधिकारमा बढ्दि हुनु, केन्द्रमा लैङ्गिक उत्तरदायी ब जेट प्रणाली संस्थागत हुनु, विद्यालय शिक्षामा लैङ्गिक समदर कायम हुनु र समाजको मूल्य, मान्यता र व्यवहारमा क्रमशः सकारात्मक परिवर्तन हुँदै आउनु यस क्षेत्रका अवसर हुन् ।

४. सोच, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सोच

लैङ्गिक समानतामूलक राष्ट्र ।

४.२ लक्ष्य

महिलाको समान तथा अर्थपूर्ण सहभागिता सहित सारभूत समानता कायम गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

१. लैङ्गिक उत्तरदायी शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै महिलाको सम्मानित जीवनयापनको वातावरण सुनिश्चित गर्नु ।

२. महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भद्रेभाव, हिसा र शोषणको अन्त्य गर्नु ।

३. आर्थिक समृद्धि र दिगो विकासका लागि महिलाको समान अग्रसरता र नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्दै स्रोत, साधन, अवसर तथा लाभमा महिलाको समान पहाँच सुनिश्चित गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१.राज्यका सबै तह र क्षेत्रले लैङ्गिक समान ता सम्बन्धी क्षेत्रगत नी ति, कानून तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने ।	१. लैङ्गिक समानता सम्बन्धी नीति तर्जुमा, विद्यमान कानून तथा कार्यक्रम पुनरावलोकन गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । २. संघीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय तहबाट सबै क्षेत्रमा समान रूपमा अवसर, पहाँच, प्रतिफल र लाभ सुनिश्चित गर्न लैङ्गिक समानताको नीति अवलम्बन गरिनेछ ।
२.राज्यका सबै तहको सरकार, क्षेत्र तथा निकायहरूमा लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धति अवलम्बन गर्ने ।	१. राज्यका सबै तह, संरचना तथा विकास प्रक्रियाका प्रत्येक चरणमा क्रमशः महिलाको सहभागिता ५० प्रतिशत हुने व्यवस्था गरिनेछ । २.राज्यको सबै तह र क्षेत्रको नी ति निर्माण तहमा महिलाको सहभागिता वृद्धि गरी कार्यक्रम का र्यान्वयन, अनुगमन/मूल्याङ्कन लगायत लाभ तथा प्रतिफलमा महिलाको सारभुत सहभागिता सुनिश्चित गरी असल अभ्यासको अनुकरण गरिनेछ । ३. महिलाको श्रम र समयको बच त गर्ने प्रविधिको प्रयोगमा जोड दिइनेछ । ४.सारभुत लैङ्गिक समानता प्राप्तिको लागि पुरुषको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गरिनेछ । ५.सामाजिक उत्तरदायित्व कोष अन्तर्गत तको निश्चित रकम महिला सशक्तिकरणमा उपयोग गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरिनेछ । ६.सामाजिक निकायलाई लैङ्गिक संवेदनशील तुल्याउन नी तिगत व्यवस्था गरिनेछ ।
३.राज्यका सबै तहको सरकारमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजन पद्धतिलाई संस्थागत गर्ने ।	१ लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीलाई प्रदेश र स्थानीय तहसम्म संस्थागत गर्दै लैङ्गिक बजेट विनियोजन अनुपात वृद्धि गरिनेछ । २. लैङ्गिक सशक्तिकरण सूचकाङ्क समेतलाई आधार लिई प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई वित्तीय हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । ३. राज्यका सबै तहमा लैङ्गिक सम्पर्क बिन्दु तोकी महिला लक्षित बजेट विनियोजन व्यवस्था अनिवार्य गरिनेछ ।

	<p>४. लैंगिक सम्पर्क बिन्दु तथा अन्य सम्बद्ध व्यक्तिहरूको लागि लैंगिक आचारसंहिता बनाई कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>५. लैंगिक लेखापरीक्षण पद्धतिलाई राज्यका सबै तहमा लागु गरिनेछ ।</p>
४. लैंगिक समानता तथा सशक्तिकरण मापन गर्ने तथ्याङ्क प्रणालीको विकास गर्ने ।	<p>१. लैंगिक समानता तथा सशक्तिकरण मापन सूचकहरू तयार गरी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।</p> <p>२. नेपालमा हुने सबै किसिमका सर्वेक्षण तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा लैंगिक खण्डीकृत विषय अनिवार्य रूपमा समावेश गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>३. प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट तयार गरिएको प्रतिवेदनको आधारमा संघबाट महिला सम्बन्धी एकीकृत वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरिनेछ ।</p>
५.आर्थिक रूपले विपन्न र सामाजिक रूपले पछाडि परेका महिलालाई विशेष प्राथमिकता दिँदै आर्थिक सशक्तिकरण र सामाजिक रूपान्तरण गर्ने ।	<p>१. उद्यमशीलताको माध्यमबाट पिछा डिएका तथा विपन्न महिलाको आर्थिक सशक्तिकरण गर्नको लागि जीविकोपार्जन सुधार का योक्रम संचालन गरिनेछ ।</p> <p>२. महिलाको घरेलु श्रम तथा पारिवारिक हेरचाह सम्बन्धी क्रियाकलापको मूल्य कायम गरी राखिय आयमा महिलाको योगदानको गणना गरिनेछ ।</p> <p>३. सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यको अधिकारलाई थप सुनिश्चित गर्न विशेष कार्यक्रम संचालन गरिनेछ ।</p> <p>४. प्राविधिक शिक्षामा रहेको लैंगिक खाडल कम गर्ने कार्यक्रम संचालन गरिनेछ ।</p> <p>५. विपन्न तथा ग्रामीण महिलाको आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणका लागि राष्ट्रपति महिला सशक्तिकरण का योक्रमलाई देशव्यापी बनाइनेछ ।</p> <p>६. महिला विकास का योक्रमलाई परिमार्जन गरी विगतका असल अभ्यास र उपलब्धिलाई स्थानीय तहमा संस्थागत गर्दै महिला समूहद्वारा प्रवर्द्धित महिला सह कारी संस्थालाई उत्पादनमूलक व्यवसाय तथा स्वरोजगारको क्षेत्रमा परिचालन गरिनेछ ।</p> <p>७. यौनिक तथा लैंगिक अल्पसंख्यक प्रति सामाजिक विभेद हटाउन सचेतनामूलक तथा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम संचालन गरिनेछ ।</p> <p>८.गरिब तथा विपन्न दलि त, आदिवासी, एकल तथा अपांग भएका</p>

	<p>महिला, बादी, कमलरी, कमैया, चेपाड जस्ता वंचितिमा परेका सबै समुदायका महिला तथा किशोरीको आय -आर्जन, क्षमता विकास र सशक्तिकरण ग ने गरी आ र्थिक सामा जिक विकासका का र्यक्रम संचालन गरिनेछ ।</p> <p>९. महिलालाई व्यवसाय संचालन तथा आयमूलक का र्य गरी स्वरोजगार तथा उद्यमशीलता विकास ग ने सहुलियतपूर्ण ऋण तथा वित्तीय पहुँचको व्यवस्था मिलाइनेछ ।</p>
६. महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिसा, शोषण र भेदभाव अन्त्यका लागि निरोधात्मक, संरक्षणात्मक उपायद्वारा न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।	<p>१. महिलामाथि हुने सबै किसिमका हिसा विरुद्ध शून्य सहनसिलताको नीति प्रभावकारी बनाइनेछ ।</p> <p>२. लैङ्गिक हिसा, बोक्सीको आरोप, छाउपडी जस्ता कुरीति, कुप्रथा अन्त्यका लागि लैङ्गिक हिसा विरुद्धको वर्ष घोषणा गरी राज्यका सबै तहसम्म सचे तना अभिवृद्धिको लागि सामा जिक अभियान संचालन गरिनेछ ।</p> <p>३. हिसा पीडित तथा प्रभावित महिलाको लागि प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म एकीकृत सेवा स हितको दी र्घकालीन तथा अल्पकालीन पुनर्स्थापना केन्द्र संचालन गरिनेछ ।</p> <p>४. लैङ्गिक हिसा अन्त्यको लागि आवश्यक संयन्त्र नि र्माण गरी हिसा विरुद्ध निगरानी बढाइने र पीडि त तथा प्रभावित महिलालाई न्याय प्रदान गरिनेछ ।</p> <p>५. महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिसा, शोषण र विभेद रोकथाम एवम् नियन्त्रणका लागि कानूनी उपचार प्रणालीलाई, सहज, छिटो र पहुँचयोग्य बनाइनेछ ।</p> <p>६. हिसा पिडित तथा प्रभावितका लागि राहत, उद्धार, निःशुल्क कानूनी सहायत, मनोसामाजिक परामर्श र सीपमूलक कार्यक्रमको लागि प्रदेश र स्थानीय तहमा आपत्कालीन पुनर्स्थापना कोष स्थापना गरिनेछ ।</p> <p>७. लैङ्गिक हिसाका विविध आयामको अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने तथा लैङ्गिक हिसामुक्त क्षे त्र घोषणा ग ने सूचकको नि र्माण गरी कार्यान्यनमा ल्याइनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

योजनाको अन्त्य सम्ममा लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क ०.८९७ बाट ०.९६३ पुगेको हुनेछ । जीवनकालमा शारीरिक, मानसिक वा यौन हिसाबाट पीडि त महिला २४ .४ बाट १३ प्रतिशतमा घटेको हुनेछ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा लैङ्गिकमैत्री कानून तर्जुमा भई का र्यान्वयन भएको हुनेछ । सबै किसिमका विभेद र शोषणमा उल्लेख्य रूपमा कमी आएको हुने, राष्ट्रिय आयमा महिलाको योगदान लेखाङ्कन भएको हुने, सबै तहमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणाली संस्थागत भएको हुने र लैङ्गिक समानता तथा सशक्तिकरण मापन गर्ने तथ्याङ्क प्रणाली विकास भएको हुनेछ ।

कृषि क्षेत्रमा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण र संस्थागत विकासको प्रारम्भ

आठौं योजना देखि निरन्तर रूपमा कृषि कार्यक्रममा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरणका लागि प्रत्येक जिल्ला स्तरका कार्यक्रमहरु समूह पद्धति (Group Approach) अनुसार सञ्चालित छन् । कृषि विकासका कार्यक्रमहरु वास्तवमा कृषकहरूलाई नै लक्षित गरी तर्जुमा गरिएका हुन्छन् र तिनै पुरुष र महिला मिलेर कृषक समुदाय बनाउँछन् । समूह पद्धतिवाट कृषि विकासका कार्यक्रमहरु लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण सम्बन्धि संस्थागत विकासका लागि योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् ।

विकासमा महिलाको भूमिकालाई पूर्ण अंगिकार गरी आवधिक योजनाहरु, कृषि विकासका नीतिगत दस्तावेजहरूवाट महिलाको सकारात्मक सहभागिताको अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रमहरु तर्जुमा र कार्यान्वयनमा जोड दिए अनुरूप कृषि विकासका सम्पूर्ण कार्यक्रमहरुमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्नका लागि नीति निर्माणका कार्यक्रमहरुमा मूल प्रवाहीकरणवाट महिलाहरुको संलग्नतालाई सुनिश्चितता प्रदान गर्ने र कृषि विकासका कार्यक्रमहरु संस्थागत गर्न वि.सं. २०४९ सालमा संरचना भएको महिला कृषक विकास महाशाखावाट स्थापना काल देखि नै महिला सहभागितालाई जोड दिए फलस्वरूप महिला कृषक विकास कार्यक्रमहरु जिल्लास्तरमा कार्यान्वयन हुँदै आएका छन् । यस महाशाखा स्थापना भएको दशक पछि वि.सं. २०५९ मा कृषि विकासका कार्यक्रमहरुमा लैङ्गिक मूल प्रवाहीकरण र यसको प्रभाव अध्ययन Impact Study of Gender Mainstreaming in Major Agricultural Commodity, 2002 बाट कृषि विकासका कार्यक्रमहरु संचालनमा महिलाहरु अगाडि आएका, आफू संलग्न भएका क्रियाकलापहरु प्रति जवाफदेहिता र जिम्मेवारिता बहन गर्ने क्षमता एवं आत्म विश्वास उत्साहजनक रूपमा अभिवृद्धि भएको पाइएकोवारे

प्रतिवेदित गरिएको छ । त्यस्तै यसै अध्ययनवाट महिला कृषकहरुमा समस्या समाधान गर्ने , झै-झमेलाहरु फैसला गर्ने क्षमतामा विश्वास गर्न योग्य देखिएको र आफ्नो कारोबारको लेखा व्यवस्थापन कार्यमा क्षमता विकास भएको साथै महिलाहरुको सहभागिता समूहगत कार्यमा बढी देखिएको वारे प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको छ । यस अध्ययनले पहुँच र निर्णायक भूमिकामा सरकारीस्तर समेतलाई इंगित गर्दै, कृषक समूहमा महिला र पुरुषलाई बराबरी अवसर प्रदान गर्न कानूनी व्यवस्थाका लागि सिफारिस गरेको छ । Gender Balanced Work Division (लैंगिक समानता कार्यभार) को प्रब ढ्वन गरिनु पर्ने र बराबर श्रमको समान पारिश्रमिक प्रदान गर्नका लागि कानूनी व्यवस्थाको थालनीको शिफारिश हुने गरेको देखिन्छ ।

नेपालको कृषि प्रणालीमा महिला कृषक श्रमको उल्लेखनिय योगदान रहेंदै आएको परिप्रक्ष्यमा विशेषतः महिलाहरुको सिप, शिक्षा र ज्ञानमा अभिवृद्धि नआए सम्म आशा गरे अनुरूप कृषि क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्वमा बढ्दि ल्याउन कठिन पर्ने भएकाले महिला कृषक विकास कार्यक्रमलाई छुट्टै कार्यक्रमको रूपमा नसोची कृषि उत्पादनका समग्र कार्यक्रमहरुमा उनीहरुलाई यथोचित सहभागिता गराई लैंगिक मूलप्रवाहीकरण हुने अपेक्षा अनुसार विगतमा सञ्चालित महिला कृषक विकास कार्यक्रमहरुलाई छुट्टै कार्यक्रमको रूपमा नसोची माथि उल्लेखित अध्ययनको शिफारिस समेतलाई मनन गर्दै कृषि उत्पादनका समग्र कार्यक्रमहरुलाई महिला पुरुष सबै कृषकहरुको यथोचित सहभागिता गराउन लैंगिक मूल प्रवाहीकरणको अवधारणा अनुसार २०६१ मा साविकको महिला कृषक विकास महाशाखालाई लैंगिक समता तथा वातावरण महाशाखाको रूपमा परिवर्तन गरी कृषि जैविक विविधता र कृषि वातावरणलाई यसै महाशाखामा समावेश गराई संस्थागत गरिएको हो । कृषि विकासका कार्यक्रमहरुमा पनि लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरणका मुद्दाहरुलाई मूल प्रवाहीकरण गरी लैंगिक सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछडिएका वर्गहरुको सहभागितालाई सुनिश्चित गरी उनीहरुको जिविकोपार्जनमा सहयोग मिलोस् भन्ने उद्देश्यले खाद्य सुरक्षा , कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा वातावरण महाशाखा अन्तरगत लैंगिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण शाखा स्थापना गरिएको थियो ।

पुनः यस मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र र संगठनात्मक संरचनामा मिति २०७५/०४/१० गते नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली , २०७४ को संशोधन गरी कृषि तथा पशुपन्द्यी विकास मन्त्रालयको स्थापना भएको र मन्त्रालयको संरचनामा समेत परिवर्तन भई कृषि विकास महाशाखा ,

योजना तथा विकास सहायता समन्वय महाशाखा , खाद्य सुरक्षा तथा प्रविधि महाशाखा , प्रशासन महाशाखा, कृषि तथा पशुपन्धी व्यवसाय प्रबद्धन महाशाखा, पशुपन्धी तथा मत्स्य विकास महाशाखा र पशु स्वास्थ्य महाशाखा स्थापना भएका छन् ।

लैंगिक मूलप्रवाहीकरण र समावेशीकरणका सिद्धान्तलाई मन्त्रालय र अन्तरगतका निकाय र आयोजनाहरूवाट सञ्चालन हुने कृषि कार्यक्रमहरूमा संस्थागत गरी सो को लेखाजोखा गर्ने , कृषि विकासमा लैंगिक तथा समावेशीताको आधार सूचना तथा तथ्यांकहरू संकलन गरी अभिलेखिकरण गरी अद्यावधिक गर्ने , सीमान्तकृत तथा बच्चितिकरणमा परेका समुदायहरूको उत्थानका लागि आयमूलक कृषि सम्बन्धी कार्यक्रममा पहुँच विस्तार गर्न पहल गर्ने , लैंगिक तथा सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी सम्पर्क विन्दुको रूपमा कार्य गर्ने उद्देश्यका साथसाथै जनशक्ति विकास नीति, मापदण्ड, वैदेशिक तालिम तथा अध्ययन भ्रमणको नीति, मापदण्ड र व्यवस्था समेतको थप जिम्मेवारी सहित साविकको मानव संशाधन विकास शाखा र लैंगिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण शाखालाई एकीकृत गरी मानव संशाधन, लैंगिक विकास तथा समावेशी शाखा को रूपमा स्थापना भएको अवस्था छ। सो शाखाका कार्य जिम्मेवारीहरू देहाय बमोजिम तोकिएका छन् ।

- जनशक्ति विकास नीति, मापदण्ड
- वैदेशिक तालिम तथा अध्ययन भ्रमणको नीति, मापदण्ड र व्यवस्था
- लैंगिक मूलप्रवाहीकरण नीति, कार्यक्रम, मापदण्ड
- कार्यक्रम समन्वय र सहजीकरण
- लैंगिक उत्तरदायी बजेट कार्यान्वयनको व्यवस्था
- समावेशी नीति, कार्यक्रम, मापदण्ड

कृषि विकासका कार्यक्रमहरूमा लैंगिक मूलप्रवाहीकरण र सामाजिक समावेशीकरणको सूत्रपात तथा वर्तमान स्थिति , कृषि विकास मन्त्रालयले अबलम्बन गरेका नीतिगत प्रावधानहरू र जिल्लास्तरमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूमा लैंगिक , सामाजिक समावेशीकरणका प्रगति अद्यावधि क तथा प्रकाशन कार्यमा मन्त्रालयका शाखाहरू , अन्तरगतका निकायहरू तथा सरोकारवाला निकायहरू बीच समन्वय तथा जानकारी छलफल र सो कार्यलाई निरन्तरता दिन लैंगिक मूलप्रवाहीकरण समन्वय समितिको आवश्यकता महसूस भएकाले साविक कृषि विकास मन्त्रालयमा खाद्य सुरक्षा, कृषि व्यवसाय प्रबद्धन तथा वातावरण महाशाखाका सहसचिवज्युको अध्यक्षतामा २१ सदस्सीय लैंगिक

मूलप्रवाहीकरण समन्वय समितिको गठन गरिएको मा हाल योजना तथा विकास सहायता समन्वय महाशाखा अन्तर्गत मानव संशाधन, लैङ्गिक विकास तथा समावेशी शाखा को स्थापना भए पश्चात सो समितिमा वर्तमान परिप्रेक्ष्य अनुसार केही हेरफेर गरी योजना तथा विकास सहायता समन्वय महाशाखाका सहसचिवज्यूको संयोजकत्वमा मानव संशाधन, लैङ्गिक विकास तथा समावेशी शाखा का प्रमुख सदस्य सचिव रहने गरी मिति २०७८/०३/२० को निर्णय (सचिवस्तर) अनुसार लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण समन्वय समितिको पुनर्गठन गरिएको छ। सो समितिको संरचना अनुसूचि २ संलग्न छ।

लैंगिक सामाजिकसमावेशीकरणका नीतिगत प्रावधानहरु

कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालयवाट कार्यान्वयनमा ल्याइएका केही नीति /रणनीतिहरुमा विद्यमान लैंगिक एं सामाजिक मुद्दाहरूलाई सम्बोधन र सहजीकरणका लागि नीतिगत प्रावधानहरु अवलम्बन गरिएका छन् । केही नीतिगत दस्तावेजहरु र नीतिगत प्रावधानहरु यस परिच्छेदमा व्याख्या गरिएका छन् ।

राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१

कृषि क्षेत्र ग्रामिण भेकमा बस्ने नेपालीहरुको जिविकोपार्जनको महत्वपूर्ण साधन भएको तर गाउँमा अन्य क्षेत्रवाट हुने आर्थिक बृद्धिदरको अवसर न्यून भएकोले कृषि क्षेत्रमा समावेशीकरण गरिएमा यसले गरिवी निवारणमा गहन प्रभाव पार्न सक्ने सम्भावनालाई आधार मा नी कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागि आर्थिक उदारिकरण , विश्व व्यापार संगठन तथा क्षेत्रीय संगठनहरुमा नेपालको विद्यमान प्रतिबद्धता , नेपालको लागि दिगो विकासको एजेण्डा एं सहश्राब्धि विकासका लक्षहरु समेतको पृष्ठभूमिमा दीर्घकालिन कृषि योजनाका मूलभुत पक्षलाई कायम राखि राष्ट्रिय कृषि नीति , २०६१ तर्जुमा भई कृषि उत्पादन एं उत्पादकत्व बढाउने , व्यवसायिक तथा कृषि प्रणालीका आधारहरुको विकास गरी क्षेत्रीय र विश्व बजारसंग प्रतिष्पर्धात्मक बनाउने , प्राकृतिक स्रोत वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षण , सम्बर्द्धन एं सदुपयोग गर्ने उद्देश्यहरु अनुरूप नीति कार्यान्वयनमा आईसकेको छ ।

यिनै उद्देश्यहरु प्राप्तिका लागि स्रोत साधनमा पहुँच भएका र साधन र अवसरमा तुलनात्मक रूपमा न्यून पहाँच भएका कृषकहरुको आवश्यकतालाई समेट्ने र महिला र सिमान्तकृत कृषकहरुको सहभागिता बढाउने गरी देहाएका नीतिहरु अवलम्बन भएका छन् ।

- कृषि उत्पादन एं उत्पादकत्व अभिवृद्धि, सिमान्त कृषक लगायत दलित, विपन्न र पिछडिएका वर्गहरूलाई लक्षित गरी विशेष सुविधा, व्यवसायिक र प्रतिष्पर्धात्मक कृषि प्रणालीको विकास तथा प्राकृतिक स्रोत वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षण , सम्बर्द्धन एं सदुपयोग जस्ता नीतिहरु प्रमूख छन् ।
- लैंगिक मूलप्रवाहीकरणका लागि कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने तथा लैंगिक समानता हासिल गर्ने कृषि कार्यक्रमको सञ्चालनमा सम्भव हुने सबै क्षेत्रमा महिला संलग्नता

एवं सहभागितालाई ५० प्रतिशत पुँयाउने महिला कृषक तालिममा सकभर घुम्ती तालिमको प्रबन्ध मिलाई घर गाउँ नगिच पुँयाउने व्यवस्था मिलाउने, कृषि विकासका कार्यक्रममा महिला संलग्नता सम्बद्ध सूचना तथा तथ्याङ्कहरुको प्रवाहलाई सुनिश्चित गर्ने, तथा चार हेक्टर भन्दा कम जमिन हुने कम स्रोत र साधन भएका (Resource poor) कृषकको पहिचान र वर्गीकरण गरी तोकिएको सुविधाहरु उपलब्ध गराउने जस्ता नीतिहरु अबलम्बन गरिएका छन् ।

कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन नीति, २०६३

राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा टेवा पुर्याउन राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१ को व्यवसायिक तथा कृषि प्रणालीका आधारहरुको विकास गरी क्षेत्रीय र विश्व बजारसंग प्रतिष्पर्धात्मक बनाउने उद्देश्य अनुरूप कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन कार्यलाई गति प्रदान गर्न कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन नीति, २०६३ कार्यान्वयन गर्न बजारमुखी र प्रतिष्पर्धात्मक कृषि उत्पादन गर्न सघाउ पुर्याउन कृषि जन्य उद्योगको विकास गरी आन्तरिक बजार तथा निर्यात प्रवर्द्धनमा योगदान पुर्याउने, कृषिको व्यवसायीकरण गरी गरीवी निवारणमा सहयोग पुर्याउने उद्देश्यहरु अन्तरगत लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण अन्तरगत विपन्न वर्ग, महिला र दलित वर्गवाट कृषि उद्यम स्थापना तथा सञ्चालनका लागि विशेष कार्यक्रम लागु गरिने नीति अबलम्बन गरेको छ ।

कृषि जैविक विविधता नीति २०६३ (पहिलो संशोधन २०७१)

कृषकको परम्परागत ज्ञानको खोज, प्रवर्द्धन र उपयोगका लागि महिला, आदिबासी, जनजाती र विपन्न वर्गलाई समाहित गरी आवश्यक कार्यक्रम सञ्चालन गरिने तथा कृषि जैविक विविधताको दिगो उपयोगका लागि सरकारी, कृषक समुदाय (महिला, आदिबासी, जनजाती र उपेक्षित वर्ग) तथा निजी क्षेत्रको सहकार्य एवं साझेदारीमा उत्पादन वृद्धि, रोजगारी एवं आयमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिने नीति अबलम्बन गरेको छ ।

लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण रणनीति २०६३

विकासको लक्षित उद्देश्य र नतिजा प्राप्त गर्ने लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण र महिला शासक्तिकरण अपरिहार्य भएको तथ्य पहिचान भइरहेको अवस्थामा प्रशासनिक संयन्त्रका प्रत्येक तहमा लैङ्गिक

समविकासको आधारमा लैङ्गिक समायोजन गरी संस्थामा महिला र पुरुषको संख्यामा समानुपातिक गर्नु पर्ने शासकीय सुधार कार्यक्रमको मान्यता अनुसार मन्त्रालय र मातहतका विभाग , आयोजना, समिति, बोर्ड, कम्पनीहरूमा लैङ्गिक मूल प्रवाहीकरण एं भए महिला शासकीकरणको अवधारणागत दृष्टिकोणका आधारमा महिलाहरूको समानुपातिक सहभागिता ५० /५० पुन्याउन, देशको आर्थिक सामाजिक राजनीतिक एं साँस्कृतिक अवस्था महिला वर्गको विद्यमान शैक्षिक स्तर , सामाजिक संस्कार र विभाग एं आयोजनाहरूको प्रकृति आदि सबैलाई दृष्टिगत गरी लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण सम्बन्धी चरणबद्ध रणनीति अखित्यार गर्न तथा सेवा प्रदान गर्ने पक्ष र सेवा लिने पक्ष दुबैलाई लैङ्गिक अवधारणामा समाहित गरेर लैजानका लागि शासकीय सुधारको सोच अनुसार तत्कालिन र दीर्घकालिन रणनीतिहरू अखित्यार गर्नु पर्ने आवश्यकता अनुसार लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण रणनीति, २०६३ को तयार गरिएको छ ।

आधारभूत संरचनाको विकास र सुधार गर्ने उद्देश्य परिपूर्तिका लागि यस रणनीतिले व्यवसायिकरण , सिंचाईको व्यवस्था , स्थानिय निकायको संलग्नता जस्ता दीर्घकालिन रणनीति अपनाई आवश्यक कार्यनीतिहरू कार्यान्वयनमा ल्याई कृषिमा व्यवसायिकरण भई महिलाहरूको सीप अभिवृद्धि हुने तथा आर्थिक शासकीकरण हुने प्रतिफलको उपेक्षा गरेको छ । क्षमता अभिवृद्धि, संरचनागत व्यवस्था, आय आर्जन अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य प्राप्तिका लागि तालिम , भ्रमण, नेतृत्व विकास, प्रोत्साहन, महिला प्राविधिक जनशक्ति विकास, महिला कृषक समूह गठन र परिचालन, उद्यमशीलताको लागि तालिमको व्यवस्था, कार्यक्रमहरूमा गुनासो व्यवस्थापन, संस्थागत सुदृढिकरण, विविधिकरण र व्यवसायिकरण PMBS लाई लैङ्गिक अवधारणा अनुरूप बनाउने जस्ता तत्कालिन रणनीतिहरू अपनाई आवश्यक कार्यनीतिहरू कार्यान्वयनमा ल्याई कार्यक्षमता अभिवृद्धि , महिला जनशक्ति विकास , समूहमा लैङ्गिक सहभागिताको प्रभावकारिता बृद्धि, उद्यमशीलताको विकास, गुनासो सुनवाईको व्यवस्था , संस्थागत सुदृढिकरण , कृषि व्यवसायिकरणमा लैङ्गिक सहभागिताको अभिवृद्धि र कार्यसम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीको प्रभावकारीता जस्ता प्रतिफलहरू आशा गरिएका छन् ।

पुष्प प्रवर्द्धन नीति, २०६९

पुष्प र पुष्पजन्य वस्तुको उत्पादन बृद्धि गरी पुष्प व्यवसाय विस्तार गर्ने , रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्ने, आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन गर्नका साथै गरिबी निवारणमा टेवा पुन्याउने र पुष्प जैविक विविधता संरक्षण गर्न भरपर्दो उपक्षेत्रको रूपमा विकास गर्ने लक्ष्य लिएको पुष्प प्रवर्द्धन नीति, २०६९

ले युवा, महिला, जनजाती तथा पिछडिएका वर्गहरूलाई पुण्य व्यवसाय सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन गरिने नीति लिएको छ ।

कृषि यान्त्रिकरण प्रवर्द्धन नीति, २०७१

महिला श्रममा आधारित कृषि र महिलाहरूको कार्यबोझ तथा अत्याधिक श्रमभारलाई न्यून गर्न तथा कार्य क्षमतालाई बढी प्रभावकारी बनाउन कृषि यान्त्रिकरण मार्फत उपकरणहरूको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गरी कृषि व्यवसायको आधुनीकीरणका लागि व्यवसायीकरणलाई दिशानिर्देश गर्दै यस क्षेत्रमा ठोस र दिगो गति प्रदान गर्ने हेतुले कृषि यान्त्रिकरण प्रवर्द्धन नीति २०७१ नेपाल सरकारले मिति २०७१/५/३ मा स्वीकृत गरी लागु गरेको हो । यस नीतिले अबलम्बन गरेका उद्देश्यहरू मध्ये महिला तथा वातावरण मैत्री कृषि यन्त्रको पहिचान र प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य अनुरूप महिलाहरूको कार्यबोझ र कष्टकर श्रम घटाउने खालका उपकरणहरूको विकास प्रयोग र विस्तारलाई जोड दिने नीति लिएको छ ।

मौरी प्रवर्द्धन नीति, २०७३

नेपालमा मौरीपालनलाई एउटा प्रतिस्पर्धात्मक र व्यवसायको रूपमा विकास गर्दै रोजगारीको अवसर सिर्जना गरी, महको आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने यस नीतिको लक्ष्य रहेको छ । यस नीतिको उद्देश्यहरूमध्ये एउटा मौरीपालन पेशामा परम्परागत मह सिकारी, आर्थिक तथा सामाजिकरूपले पिछडिएका वर्गहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गरी गरिबी न्यूनिकरणमा सहयोग पुर्याजित उद्देश्य रहेको छ । यो उद्देश्य प्राप्तिको लागि आर्थिक तथा सामाजिकरूपले पिछडिएका (महिला, दलित, आदिवासी, अपाङ्ग आदि) कृषक समूह र वर्गहरूलाई समूहगत रूपमा मौरीपालन अपनाउन विशेष तवरले प्रोत्साहित गरिनेछ, मौरीपालन सम्बन्धी तालिम, शैक्षिक भ्रमण एवं अन्य प्रसार र संगठनात्मक कार्यक्रमहरूमा पिछडिएका वर्गको सहभागिता सुनिश्चित गरिनेछ, तथा महिला र पिछडिएका वन्चित वर्गका लागि विशेष कार्यक्रम प्याकेज ल्याइनेछ, जसमा थप सहलियत र प्रोत्साहन हुनेछन् भन्ने कार्यनीतिहरू रहेका छन् । मौरी चरनको सुधार, सुदृढिकरण र समुचित प्रयोग, गोला व्यवस्थापन, आवश्यक पूँजी, पूर्वाधार, प्राविधिक ज्ञान र सीपमा सबै मौरीपालकहरूको पहुँचमा अभिबृद्धि गर्ने साथै उपजहरूको विविधीकरण गर्ने उद्देश्य अन्तरगत मौरीपालनमा कर्जा नीतिमा महिला, दलित एवं पिछडिएका समुदायलाई समूह जमानी तथा धितोमा ऋण प्रदान गर्न पहल

गरिनेछ भन्ने कार्यनीति रहेको छ। यसै गरी संस्थागत विकास नीतिमा महिला एवं पिछुडिएका वन्चित वर्गलाई संस्थागत रूपमा संगठित गर्ने, मौरीपालन स्रोतकेन्द्रहरूको स्तर बढ्दि गर्ने र उनीहरूको लागि सेवा तथा आपूर्तिलाई सुदृढ गराउने खालका कार्यक्रमलाई प्रथमिकता दिइनेछ साथै पिछुडिएका वर्गका मौरीपालकहरूलाई समूह-सहकारी-संघमा संगठित गरी विशेष कार्यक्रम प्याकेज दिइनेछ भन्ने कार्यनीति रहेको छ।

राष्ट्रिय भूमि नीति, २०७५

मुलुकको दिगो समृद्धि का लागि भूमि र भूमि स्रोतको समुचित उपयोग र व्यस्थापन आवश्यक छ। प्राकृतिक स्रोतको रूपमा रहेको भूमिमा राज्यको अग्राधिकार (Eminent Domain) हुन्छ। राज्यद्वारा तोकिए बमोजिम नागरिकले यसको उपयोगको अधिकार राख्दछन्। भूमि स्रोतको समुचित उपयोगबाट मात्र मुलुकको आर्थिक समृद्धि सम्भव छ। भूमि र भूमि स्रोतबाट प्राप्त हुने लाभको समन्यायिक वितरण सुनिश्चित गर्नु राज्यको कर्तव्य पनि हो। भूमि अधिकार तथा स्वामित्वको सुरक्षा, सबै नागरिकहरूका लागि सुरक्षित र व्यवस्थित आवासको व्यवस्था, किसानको कृषि भूमिमा सहज पहुँच, पूर्वाधारको दिगो विकास, व्यवस्थित भूमि बजार, खाद्य अधिकारको सुनिश्चितता, वातावरण संरक्षण, जलवायु परिवर्तनको कारणबाट पर्ने असरको न्यूनीकरण, गरिबी न्यूनीकरण, लैङ्गिक समानता र भूमि सम्बन्धी सवालहरूको दिगो र स्थायी समाधानका लागि राष्ट्रिय भूमि नीति, २०७५ लागु गरिएको छ। यस नीतिको दूरदृष्टिमा दिगो भूमि व्यवस्थापन: विकास र समृद्ध जीवन रहेको छ। यस नीतिको भूमिमा नागरिकको पहुँचको हक प्रत्याभूत गर्ने उद्देश्य अन्तर्गत भूमिमा महिलाको पहुँच र स्वामित्व बढ्दि गरिनेछ भन्ने नीतिगत व्यवस्था रहेको छ भने सो नीतिगत व्यवस्था कार्यान्वयनको लागि महिलाको नाममा स्वामित्व हस्तान्तरण हुँदा रजिष्ट्रेशन शुल्कमा सहुलियत दिइनेछ र घरजग्गाको स्वामित्व पति पत्रिका नाममा संयुक्त रूपमा राख चाहनेलाई न्यूनतम शुल्क मात्र लिई संयुक्त पुर्जा बनाईदिने व्यवस्था गरिनेछ भन्ने कार्यनीतिको व्यवस्था गरेको पाईन्छ।

बीउ विजनको दीर्घकालिन राष्ट्रिय सोच (सन् २०१३-२०२५)

नेपालको बीउ विजनको दीर्घकालिन राष्ट्रिय सोचले देहाय बमोजिम लैङ्गिक, सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछुडिएका वर्गहरूको रोजगार र जिविकोपार्जनका अभिवृद्धिका लागि अवसर प्रदान गरेको छ।

- गरीब, महिला तथा सिमान्तकृत वर्गमा खाद्य सुरक्षामा महत्वपूर्ण योगदान प्रदान हुने।
- ग्रामिण महिला , भूमिहिन समुदाय , श्रम र सिमान्तकृत कृषकहरूमा ५० प्रतिशत थप रोजगारको अवसर सीर्जना हुने परिकल्पना गरिएको ।
- बाली उत्पादनोपरान्तका कृयाकलापहरूवाट ग्रामिण महिला , भूमिहिन समुदाय , श्रम र सिमान्तकृत कृषकहरूमा ५० प्रतिशत थप रोजगारको अवसर गुणात्मक रूपमा बृद्धि हुने ।
- बीउ विजन श्रृंखलाका उत्पादन सामग्री देखि उत्पादित सामग्रीसम्मका अवयवमा आधारित रहँदा लैंगिक तथा सामाजिक समावेशीकरणलाई साझा मुद्दा /Cross cutting Theme को रूपमा विश्लेषण गरिएको बीउ विजन श्रृंखलावाट महिला सिमान्तकृत कृषकहरूमा आयस्तर अभिवृद्धि हुने ।

कृषि विकास रणनीति २०७२

आर्थिक बृद्धिदरलाई गति दिने, जीवनस्तरलाई माथि उकास्ने, खाद्य पोषण सुरक्षामा योगदान दिने, खाद्य सम्प्रभुता उन्मुख आत्म निर्भर , दीगो, प्रतिस्पर्धी तथा समावेशी कृषि क्षेत्रको निर्माण गर्ने परिकल्पना कृषि विकास रणनीति, २०७२ ले राखेको छ । समावेशीकरणका सम्बन्धमा कृषि विकास रणनीतिले आर्थिक, सामाजिक र भौगोलिक विपन्नता र बच्चितकरण , महिलाहरूको पहुँचमा असमानता र युवावर्गहरूको विदेश पलायनका कारण कृषि विकासमा कठिनाईहरू देखा परेका मुद्दाहरूलाई प्राथमिकता दिँदै सिमान्त र विपन्न कृषकहरूलाई कृषि विकासका कार्यक्रममा संलग्न गराई कृषिवाट बढी भन्दा बढी लाभान्वित गराउने दूरदृष्टि संकेत गरेको छ ।

लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरण मूल प्रवाहीकरण सम्बन्धी कृषि विकास रणनीतिका अवधारणाहरू

समावेशिकरण तर्फ उपलब्ध तथ्याङ्कले महिलाको नाममा भूमिको स्वामित्व सम्बन्धी सूचकको प्रगति सन्तोषजनक रहेको संकेत गर्दछ । आ.व. २०७२ /७३ मा महिलाको नाममा १६ प्रतिशत जग्गाको स्वामित्व रहेकोमा सो बढेर आ.व. २०७५ /७६ सम्ममा १९.५ प्रतिशत पुगेको छ, जुन आ.व. २०७७ /७८ को लागि लक्षित २० प्रतिशत को धेरै नजिक रहेकाले सहजै हासिल हुने सम्भावना जनाउँछ । तर यसै सम्भाग अन्तर्गत अर्को सूचक कृषि प्रसार कार्यक्रममा किसानहरूको पहुँचको आंकलन गर्न भने संघीय प्रणाली अन्तर्गत उपयुक्त संयन्त्रको अभावमा प्रगति रिपोर्ट गर्न

सकिएको छैन । यद्यपी आ.व. २०७५ /७६ मा नगरपालिका र कृषि ज्ञान केन्द्रहरूमा कृषि प्राविधिक कर्मचारीहरूको अभावका कारणले कृषि सेवाको पहुँचमा कमी आएको अनुमान गरिएको छ । विशेषत कृषि प्रसारका कार्यहरू अब प्रदेश र स्थानीय सरकारको क्षेत्राधिकारमा पर्ने भएकाले ति निकायहरूमा रित्त प्राविधिक कर्मचारीहरूको समयमै नियुक्ति र उनीहरूको क्षमता विकास सहित परिचालन गर्न सके आ.व. २०७४ /७५ सम्म करिब २० प्रतिशत कृषकसम्म पुगेको अनुमान गरिएको कृषि प्रसार सेवाको पहुँचलाई पुनः स्थापित गर्दै निरन्तरता दिन सकिन्छ । यसबाट आ.व. २०७७/७८ सम्म २२ प्रतिशत को लक्ष्य हासिल गर्न सहज हुने देखिन्छ । कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनको क्रममा परिकल्पना अनुरूपको समावेशी तर्फ तय गरिएका विभिन्न सूचक तथा लक्ष्यहरू हाल सम्मको प्राप्त प्रगति तालिका १ मा उल्लेख गरिएका छन् ।

तालिका: १. कृषि विकास रणनीतिका सुचक एवं लक्ष्यहरू

परिकल्प नामा संभाग	सूचकहरू	आधार तथ्यांक (आ.व. २०७२/७३)	लक्ष्य (आ.व. २०७७/७८)	हालसम्मको प्रगति (आ.व. २०७६/७७)
समावेशी	महिला वा संयुक्त नाममा रहेको जग्गाको स्वामित्वमा (प्रतिशत)	१६	२०	१९.५
	कृषि प्रसार सेवामा कार्यक्रमको कृषकहरूको पहुँच (प्रतिशत)	१८.२	२२	आ.व. २०७४/७५ मा करिब २०% रहेको । हाल सम्मको तथ्यांक उपलब्ध हुन नसकेको ।

सूचानका स्रोत: कृषि तथा पशुपन्थी विकास मन्त्रालयको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, २०७७

लैंगिक र सामाविक समावेशीकरण मूल प्रवाहीकरण सम्बन्धी कृषि विकास रणनीतिका अवधारणाहरू:

- लैंगिक र सामाजिक तथा भौगोलिक समावेशीकरण सम्बन्धी राष्ट्रियस्तरको तथ्याङ्कहरू व्यवस्थापन र अध्यावधिक गर्ने
- लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरणसंग सरोकार राख्ने जनशक्तिहरूको जिम्मेवारिता सहित केन्द्रिय विभाग र जिल्लास्तरलाई सुदृढिकरण गर्ने ।
- संख्यात्मक र गुणात्मक रूपमा महिला र पुरुष कृषकहरूको सहभागितालाई अभिबृद्धि गर्ने ।

- सबै जिल्ला कृषि प्रसार र पशुसेवा प्रसार कार्यहरूलाई लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरण मैत्री बनाउने ।
- कृषि/पशुजन्य उत्पादनका लागि आवश्यक भूमि , पूँजी लगायत कृषि /पशुजन्य उत्पादन सामग्रीहरू (बीउ, मल, पशुपंक्षी, उन्नत प्रविधि, सिंचाई र बजार) मा सम्पूर्ण लैंगिक , सामाजिक, आर्थिक र भौगोलिक रूपमा पिछडिएका र सिमान्तकृत वर्गहरूको पहुँचमा अभिवृद्धि गर्ने।
- अनुसन्धानमा महिलाहरूको सक्रिय सहभागिता र भूमिका बढाउनको लागि कृषि विकास रणनीति २०७२ मा समेत महिलाको अवसरहरूको सुनिश्चितता एवं सहभागिता समेटी भौगोलिक क्षेत्रहरूमा लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरण मैत्री कृषि अनुसन्धान , प्रविधि र विकासका कार्यक्रमहरू प्रवर्द्धन गर्ने ।
- कृषि विकास रणनीतिको परिकल्पना अनुसार लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरणका अवधारणाहरू तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा अनुगमन क्रियाकलापहरूलाई सुनिश्चित गर्न लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरण रणनीति (GESI Strategy) तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने ।

कृषि विकास रणनीति अनुसार कृषिको उत्पादकत्व बृद्धि अन्तरगत जमिन र श्रमको उत्पादकत्व बृद्धि महत्वपूर्ण आधारशीला हो । कृषि जन्य उत्पादकत्व बढाउनका लागि अपनाइने उपायहरू जस्तै प्रभावकारी कृषि अनुसन्धान र प्रसार , कृषिजन्य सामग्रीहरूको प्रभावकारी उपयोग , प्राकृतिक स्रोत साधनहरू जस्तै जमिन, पानी, माटो र वनजंगलको कुशल तथा दीगो उपयोग र जलवायु परिवर्तन एवं प्राकृतिक प्रकोपहरूवाट बचाउन सक्ने क्षमता आदि सबै पक्षसँग समावेशीलाई मूलप्रवाहीकरण गरिने छ । उल्लेखनिय कृषकहरूलाई कृषि कार्यक्रमको पहुँच भित्र समेट्नका लागि कृषि प्रसार सेवालाई आउदो समयमा बढी प्रभावकारी बनाउन सरकारी एवं गैर सरकारी निकायहरूको संलग्नतालाई अझ महत्व दिने कृषि विकास रणनीतिले मनन गरेको छ । यस रणनीति कार्यान्वयनवाट लैंगिक समानता र सामाजिक तथा भौगोलिक समावेशीकरणका लागि स्थापना गरिएका संयन्त्रहरूवाट निर्वाहमु खी र भूमिहिन किसानहरू धेरै ठूलो रूपमा ग्रामिण धुरीमा असर पर्नेछ ।

कृषि विकास रणनीतिका प्रमूख मुद्दाहरू मध्ये लैंगिक , सामाजिक एवं भौगोलिक समावेशीकरण पनि महत्वपूर्ण मुद्दा हो । कृषि विकास सँग गरिबी , लैंगिक, सामाजिक तथा भौगोलिक बहिष्करण र बृहत संख्यामा युवा विदेशिनी लगायतका बहुमुखी मुद्दाहरू गाँसिएका छन् । महिलालाई स्वतन्त्र कृषकको रूपमा पहिचान गर्ने , उत्पादनका साधनमा महिलाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने , उनीहरूको नेतृत्व क्षमता

अभिवृद्धि गर्ने तथा स्वीकार्यता सृजना गर्ने र सरकारी , गैर सरकारी तथा निजि क्षेत्रका विभिन्न संरचनाहरुमा महिलाको स्थानमा सुधार ल्याउने जस्ता कार्यहरु मार्फत महिलाको स्थान सबल पार्ने भन्ने सम्बन्धमा लागानीको खाँचो रहेको छ । नेपालका ग्रामिण युवाहरु गैर कृषि क्षेत्रहरुमा रोजगारका लागि बाह्य मुलुक पलायन हुने क्रम बढ्दै जाँदा ग्रामिण क्षेत्रमा महिला , बालबालिका र बुढाबुढी मात्र बाँकी हुँदै गएको छ । तसर्थ कृषि विकास रणनीतिको प्रभावकारितावाट साना व्यापारीक किसानहरु जो ग्रामिण क्षोत्रमा बसोबास गर्दछन् उनीहरुलाई प्रत्यक्ष फाइदा पु न्याउन, निर्वाहमुखी किसानको उत्पादकत्व बढाउन र भूमिहिनहरुलाई रोजगारी प्रदान गर्न सकिन्छ । सिमान्तकृत किसानहरुका साथै युवाहरुलाई कार्यक्रममा समावेश गर्न अवसर प्रदान गर्दछ ।

लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति(GESI Strategy)

कृषि विकास रणनीति , २०७२ ले परिकल्पना गरे बमोजिमको समावेशी कृषि विकासलाई कार्यान्वयनमा ल्याई यसलाई यथार्थमा परिणत गराउनका लागि कृषि विकास रणनीतिको सुशासन (Improved Governance) संभागमा उल्लेख भएका समावेशी पक्षहरु लैंगिक , सामाजिक र भौगोलिक रूपमा पिछडिएका वर्गहरुको सहभागितालाई सुनिश्चित गरी रणनीति कार्यान्वयन र उपलब्ध लाभांश समेतमा पहुँचको सहजिकरणको व्यवस्थाका लागि दिशानिर्देश गर्न लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति (Gender Equality and Social Inclusion Strategy, GESI Strategy) तयार गर्ने अवसर कृषि विकास रणनीतिले प्रदान गरेको सन्दर्भमा कृषि विकास रणनीति , २०७२ को समावेशी पक्षको कार्यान्वयन प्रकृया प्रारम्भ गर्न संयुक्त राष्ट्र संघको लैंगिक समानता तथा महिला सशक्तिकरण सम्बन्धि कार्य गर्ने संस्था (United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women/UN Women) बाट तयार गरिएको रणनीति नेपाल सरकारको मिति २०७४ आषाढ ६ (जुन २० , २०१७) गतेको निर्णयवाट अनुमोदन भएको छ । यस रणनीतिले देहाय बमोजिमका दूरदृष्टि, लक्ष्य एवं उद्देश्यहरु लिएको छ ।

दूरदृष्टि

कृषि विकासको सबै क्षेत्रमा सामाजिक , आर्थिक र भौगोलिक रूपमा सुविधाबाट बचित समूहहरूको सक्रिय सहभागितालाई गति प्रदान गरेर समावेशी कृषि प्रणालीलाई अभिवृद्धि गर्ने ।

लक्ष्य र उद्देश्यहरु

लक्ष्यः सबै तहमा कृषि जन्य कार्यक्रमको तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनमा लैंगिक समानता तथा सामाजिक संसंवेदनशील अवधारणाहरूलाई संस्थागत गरी कृषि विकास रणनीतिको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नु हो । यस रणनीतिले अर्थपूर्ण सहभागिता मार्फत स्रोत, प्रविधि र अवसरहरूमा समतामूलक पहुँचमा महिला र बहिष्कृत व्यक्तिहरूलाई अधिकार सम्पन्न बनाउन सकारात्मक वातावरणको सिर्जना गर्नेछ ।

उद्देश्यहरूः संस्थागत विकास, क्षमता अभिवृद्धि, अनुसन्धान र विस्तारित सेवा, अनुगमन प्रणाली र संयन्त्रमा सुधार र अर्थपूर्ण सहभागिता मार्फत लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणका लागि एउटा विस्तृत तथा समावेशी संयन्त्रको स्थापना गर्ने ।

उच्च उत्पादकत्वमा योगदान दिने उत्पादन क्रियाकलापहरूको बहुआयामहरूमा लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको अवधारणा एकीकृत गर्ने जस्तै: सुधारिएको उत्पादन निवेश, पुँजी, बजार र सञ्चारको उपलब्धता र पहुँच र कृषकहरूको उत्थानशीलता वृद्धि ।

सुधारिएको लगानीको वातावरण, कर छुट, सुधारिएको कृषिजन्य मुल्य चक्र र बजारसम्बन्धी सूचनामार्फत कृषिको व्यावसायीकरणमा लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणका अवधारणाको समावेशीकरण गर्ने ।

महिला र अन्य बच्चितिकरणमा पारिएका कृषकहरू द्वारा सञ्चालित साना र मझौला कृषि-उद्यमहरूको प्रतिस्पर्धात्मकता बढाउने ।

कृषि क्षेत्रमा लैंगिक उत्तरदायी बजेट

लैंगिक उत्तरदायी बजेटको प्रारम्भ

लैंगिक उत्तरदायी बजेटलाई विकासमा महिलाहरूको आवश्यकता र संलग्नतालाई प्राथमिकता प्रदान गर्ने अवसरका रूपमा मान्न सकिन्छ । आर्थिक वर्ष २०६२ /०६३ को बजेट वक्तव्यको बुँदा नं. १३९ मा उल्लेखित “लैंगिक समानता प्रति नेपालले गरेको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता कार्यान्वयन गर्न सरकारी खर्चलाई लैंगिक उत्तरदायी बनाउने सोच अनुरूप उक्त आर्थिक वर्षदिखि लैंगिक उत्तरदायी बजेट प्रक्रिया शुरु गरिएको हो । लैंगिक उत्तरदायी बजेटलाई संस्थागत गर्न अर्थ मन्त्रालयमा एक लैंगिक उत्तरदायी बजेट समिति गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट राष्ट्रिय

बजेटमा महिलामुखी कार्यक्रमहरूले अझ बढी स्थान पाई महिलावर्गको समग्र विकासमा योगदान पुग्न जाने विश्वास लिइएको छ ” भन्ने वाक्यांशबाट नेपालमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीको औपचारिक रूपमा थालनी भएको हो । सो घोषणा भएको दुई वर्षसम्म लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट समितिको निर्माण, लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा र विश्लेषणका आधारको निर्माण, कर्मचारीहरूको दक्षता अभिवृद्धि, कम्प्युटर सफ्टवेयर तयारी आदि जस्ता संस्थागत पूर्वाधार तयार गरियो ।

आ.व. २०६४/०६५ देखि नेपाल सरकारको बजेटको लैङ्गिक वर्गीकरण गर्ने परिपाठी शुरू भयो । अर्थ मन्त्रालयले बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखा प्रमुखको संयोजकत्वमा रहेको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट समितिको सिफारिसमा निर्धारित वर्गीकरण अनुसार नेपाल सरकारको सम्पूर्ण बजेटलाई प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी, अप्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी र लैङ्गिक दृष्टिकोणले तटस्थ गरी तीन समूहमा वर्गीकरण गरी प्रकाश नमा ल्याउने प्रक्रिया प्रारम्भ भयो । यसका लागि ५ वटा गुणात्मक सूचकहरूलाई प्रयोगमा ल्याइयो ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटका सूचकहरू

१. महिलाको क्षमता अभिवृद्धि
२. महिलाको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सहभागिता
३. लाभको बाँडफाँडमा महिलाको हिस्सा
४. महिलाको रोजगारी/आय अभिवृद्धिमा सहयोग
५. महिलाको समयको प्रयोगमा गुणात्मक सुधार र कार्यबोझमा कमी ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट र यसको तर्जुमा

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट मुलुकको बजेटको योगदानको परीक्षण तथा लेखाजोखा गरी लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने एउटा महत्वपूर्ण संयन्त्र हो । यसमा सही र सरल तरिकाले महिला र पुरुष दुवै वर्गमा पर्न सक्ने बजेटका लगानी खर्च तथा आयको प्रभावको लेखा जोखा तथा विश्लेषणमा सहभागितात्मक प्रकृया समावेश भएको हुन्छ । आ.व. २०६४/०६५ देखि कार्यान्वयनमा आएको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट (Gender Responsive Budget/GRB) प्रणालीले क्षेत्रगत निकायहरूले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमहरूको र पुरुषका लागि तर्जुमा गरिने अलग अलग बजेट होइन र यसले महिलाका लागि सम्पूर्ण बजेटको ५० प्रतिशत र पुरुषका लागि ५० प्रतिशतको हिस्सा खोजेको पनि हुँदैन । यसले

महिला र पुरुष वीच उत्पादनशील साधनस्रोतको समता मूलक वितरणको माध्यमवाट गरीबी निवारणको अभियानलाई गति प्रदान गर्ने तथा बजेटको कार्यान्वयन तथा कार्यसम्पादन क्षमतामा सुधार गर्ने कार्यका साथै सिमित साधन स्रोतको अधिकतम उपयोगलाई बढवा दिने कार्यलाई मद्दत गर्दछ । समग्रमा लैंगिक उत्तरदायी बजेटले प्रत्यक्ष /अप्रत्यक्ष रूपमा लैंगिक समानता हासिल गराउँदै बच्चितिकरणमा परेका तथा पिछडिएका सिमान्त बर्गहरूको हित तथा सरोकारका मुद्दाहरूलाई वित्तिय नीति निर्माणमा महत्वका साथ उजागर गर्दछ ।

लैंगिक उत्तरदायी बजेटको अवधारणा तथा परिभाषा

राष्ट्रले विभिन्न अवधिका लागि तर्जुमा गर्ने कार्यक्रम मार्फत महिला र पुरुषका आवश्यकता तथा सरोकारलाई सम्बोधन गर्न पुऱ्याउन सक्ने योगदानलाई केन्द्रविन्दुमा राखी गरिने विनियोजन, खर्च र सो को लेखाजोखाको लागि लैंगिक उत्तरदायी बजेट एउटा महत्वपूर्ण संयन्त्र /औजार हो । सामान्यतया बजेटलाई तटस्थ औजारको रूपमा लिइने प्रचलन रहेको भए पनि राज्यले सालबसाली रूपमा राष्ट्र विकासमा गर्ने लगानीको लैंगिक विशेषण गर्दा बजेटले महिला र पुरुषमा पार्ने प्रभाव भिन्नभिन्न हुने गरेको तथ्य अध्ययनहरूले नै देखाएका छन् । लैंगिक उत्तरदायी बजेट निम्न मान्यता र विशेषतामा आधारित रहेकोछ:

- बजेटको सबै प्रक्रिया र यसले पार्ने प्रभाव लैंगिक रूपमा तटस्थ हुदैन । बजेटको अनुमान, स्रोतको खोजी तथा संकलन र खर्च सबै पक्षमा यो तथ्य लागु हुन्छ ।
- विकासका विभिन्न साझेदारहरूको लगानीलाई लैंगिक समानताको परिणामतर्फ डो-याउन पनि यो उपयोगी हुन्छ ।
- लैंगिक उत्तरदायी बजेटले लैंगिक समानताको नीति एवं समष्टिगत आर्थिक नीतिका बीच सम्बन्ध स्थापित गर्दछ ।
- लैंगिक उत्तरदायी बजेट प्रक्रिया महिला र पुरुषमा बजेटले पार्ने प्रभावको विशेषण साथै बजेट तर्जुमामा लैंगिक पक्षको समायोजन (integration) बाट प्रारम्भ हुन्छ ।
- लैंगिक उत्तरदायी बजेटले लैंगिक मूलप्रवाहीकरणलाई बढी अर्थपूर्ण वनाउँछ ।
- लैंगिक उत्तरदायी बजेट महिलाका लागि छुट्टै बजेट नभई बजेटको सबै उपलब्धिमा महिला/पुरुषको सन्तुलित सहभागिता र लाभ खोज्ने प्रक्रिया हो ।

लैंगिक उत्तरदायी बजेटलाई बुझन यसमा अन्तर्निहित “लैंगिक”, “उत्तरदायी” र “बजेट” तीनवटा शब्दावलीलाई बुझनु आवश्यक हुन्छ ।

मानवको रूपमा महिला र पुरुष समान भए पनि उनीहरूबीच रहेको जैविक भिन्नताले गर्दा उनीहरूका व्यावहारिक र रणनीतिक आवश्यकताहरू फरक-फरक हुन्छन् । “लैंगिक” भनेको जन्मदा महिला र पुरुषमा रहेको जैविक भिन्नतालाई महिला वा पुरुषको कमजोरी वा योग्यता ठानी सामाजिक, सांस्कृतिक र मनोवैज्ञानिक तरिकाले समाजद्वारा महिला र पुरुषका भनी निर्धारित गर्ने गरिएको भूमिकामा आधारित रहेको पहिचान हो । महिला तथा पुरुषका भनी तोकिएका यस्ता भूमिका, सामाजिक बनोट, मूल्य, मान्यता, परम्परा, संस्कृति र मानव चेतनामा आधारित हुने हुँदा समाज, समुदाय विशेष र समय अनुसार एकै समाजमा पनि भिन्नभिन्न रूपमा रहेका हुन्छन् ।

“उत्तरदायी” शब्दले जैविक तथा समाजले निर्धारण गरेको भूमिकामा रहेका सकारात्मक र नकारात्मक पक्षलाई समानतामा रूपान्तरण गर्नका लागि कार्यक्रममा विचार पुँयाउनु पर्ने लैंगिक सम्बेदनशीलताको पक्षलाई जनाउँछ । तटस्थतामा आधारित भएर निर्धारण गरिने कार्यक्रमबाट परापूर्वकालदेखि विभेदमा रहेका महिलाहरूले पुरुष सरह लाभ लिन नसक्ने हुँदा सरोकारका निकायहरूले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रमले महिला र पुरुषका आवश्यकता तथा सरोकारहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी सुनिश्चित हुन नियोजित प्रयासको लागि उत्तरदायी बन्नुपर्ने आवश्यकतालाई इङ्गित गर्दछ ।

“बजेट” शब्दले तोकिएको लक्ष र उद्देश्य प्राप्तिमा तोकिएको समयका लागि आवश्यक पर्ने स्रोतको अनुमान, सो को विनियोजन, खर्च, अभिलेखन र लेखाजोखालाई जनाउँछ । यसै अनुरूप सरकारले बजेट बनाएर सार्वजनिक गरी सो अनुसार राज्य सञ्चालनमा खर्च गर्दछ ।

यी तीनवटा शब्दावलीलाई समिश्रण गर्दा लैंगिक उत्तरदायी बजेटलाई निम्नानुसार परिभाषित गर्न सकिन्छ ।

कुनै निश्चित अवधिका लागि राज्यलाई आवश्यक पर्ने कुल बजेटको अनुमान, आयको आधारको खोजी, विभिन्न शीर्षकहरूमा गरिने विनियोजन र खर्च, खर्चको अभिलेख र लेखाजोखा लगायतका सम्पूर्ण पक्षमा लैंगिक समानताको लक्ष्य प्राप्तिलाई केन्द्रमा राखेर उद्देश्यमूलक ढंगले, योजनाबद्धरूपमा, लैंगिक विक्षेपण सहित आर्थिक स्रोतको सुनिश्चितता र उपलब्धिको समतामूलक वितरण र उपभोग हुनेगरी गरिने बजेट तर्जुमा प्रक्रिया नै लैंगिक उत्तरदायी बजेट पद्धति हो ।

यस परिभाषालाई दृष्टिगत गर्दा लैंगिक उत्तरदायी बजेट , लैंगिक समानताको लागि बजेटको सुनिश्चितता, बजेटका सबै प्रक्रियामा लैंगिक मूलप्रवाहीकरण र उपलब्धिको समतामूलक वितरणका साथे उपभोगको लागि लैंगिक विश्लेषण सहित उद्देश्यमूलक र योजनाबद्धरूपमा कार्यक्रमहरू तर्जुमा र प्राथमिकीकरण गर्दै कार्यक्रम छनौट गरी लगानी गर्ने पद्धति हो ।

नेपालको सन्दर्भमा क्षेत्रगत निकाय तथा अन्य सरोकारका पक्षहरूको लक्ष तथा उद्देश्य पूरा गर्ने गरिने कार्यक्रममा महिला र पुरुषबीच विद्यमान शक्ति बाँडफाँडमा रहेको अन्तर (Gaps) लाई कम गर्ने तथा महिला सशक्तिकरणमा सहयोग पुरनेगरी गरिने प्राथमिकीकरण सहित कार्यक्रमको छनौट र बजेटको सुनिश्चितता गरिने पद्धतिलाई लैंगिक उत्तरदायी बजेट भनी बुझ्नु पर्दछ ।

तालिका २ मा नेपालको विगत पाँच वर्षको राष्ट्रिय बजेट विनियोजन र लैंगिक उत्तरदायी बजेटको झलक देखाइएको छ । प्रत्यक्ष उत्तरदायी बजेट पाँच आर्थिक वर्षमा ३७.४२ देखि ३९.४९ प्रतिशत विनियोजन भएको देखिन्छ भने अप्रत्यक्ष उत्तरदायी बजेट ३२.६६ देखि ३३.६४ प्रतिशत सम्म विनियोजन भएको देखिन्छ ।

त्यसै गरी तालिका ३ मा कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालयको पाँच वर्षको लैंगिक उत्तरदायी बजेटको झलक प्रस्तुत गरिएको छ । कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालयको लैंगिक उत्तरदायी बजेट लैंगिक तटस्थमा २९.९२ प्रतिशत देखि २६.८७ प्रतिशत भित्र रहेको देखिन्छ भने प्रत्यक्ष उत्तरदायी बजेट विनियोजन स्थिति विगतका पाँच आर्थिक वर्षहरूमा क्रमिकरूपमा सामान्य बढ्दि भएको पाइएको छ । आ.व. २०७४/७५ मा आर्थिक वर्षमा भने ३७.४२ प्रतिशत प्रत्यक्ष उत्तरदायी बजेट परेको मा आगामी आ.व. २०७८/७९ मा ३९.४९ प्रतिशत रहेको छ । समग्र कृषि विकासका कार्यक्रमहरू कृषकहरूलाई नै लक्षित हुने भएका र अन्तमा कृषकहरू नै लाभान्वित हुन्छन् र अधिकांश P1 कार्यक्रमहरू संकेत १ र संकेत २ मा पर्दछन् । चित्र १ र २ मा क्रमशः नेपालको राष्ट्रिय बजेटमा लैंगिक उत्तरदायी बजेटको अंश प्रतिशतमा र कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालयको बजेटमा लैंगिक उत्तरदायी बजेटको अंश प्रतिशतमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

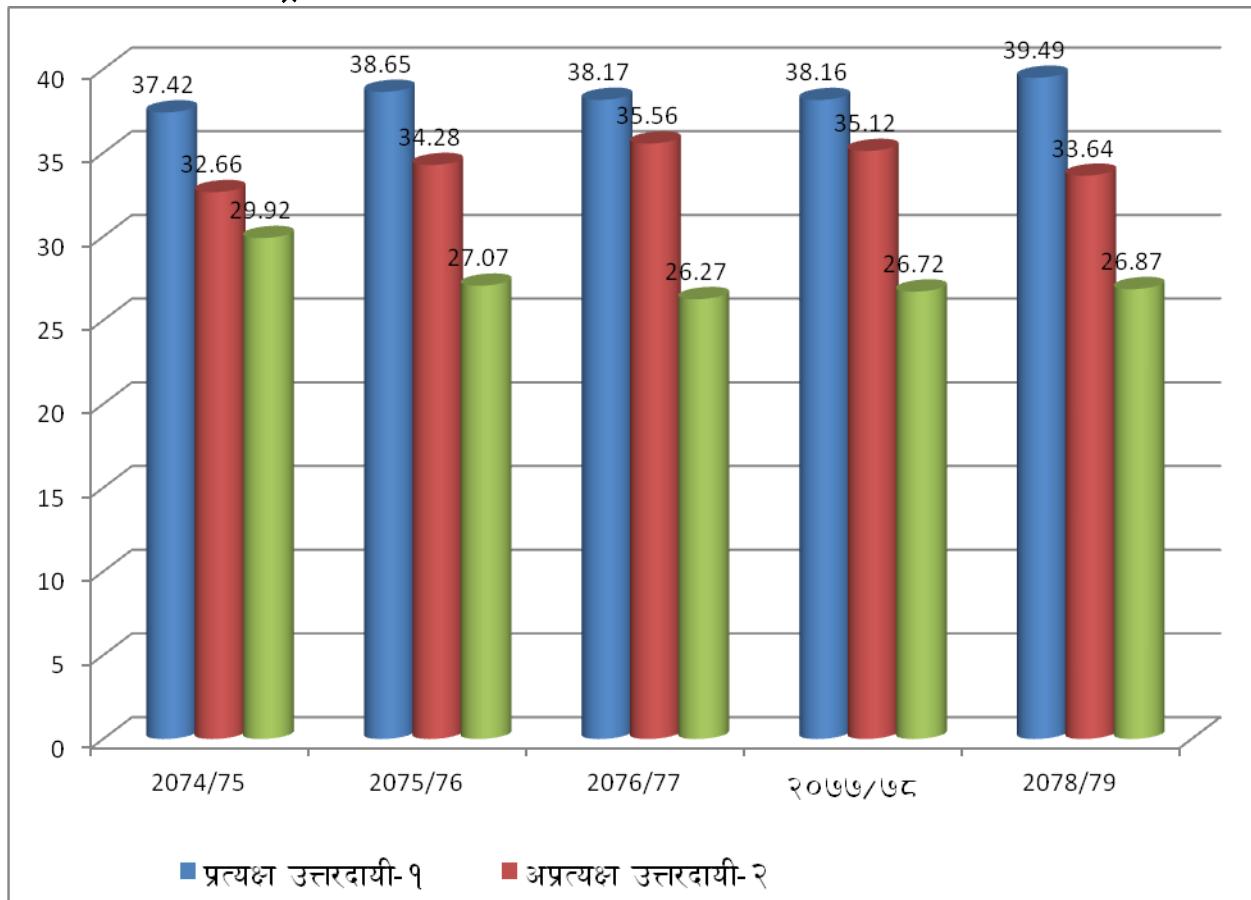
तालिका: २. नेपालको पाँच वर्षको राष्ट्रिय बजेट एवं लैंगिक उत्तरदायी बजेटको झलकका अरबमा)

आ.व.	लैंगिक उत्तरदायी बजेट कोड अनुसार पेश गरिएको			
	प्रत्यक्ष उत्तरदायी-१	अप्रत्यक्ष उत्तरदायी-२	लैंगिक तटस्थ-३	कुल बजेट

	बजेट	प्रतिशत	बजेट	प्रतिशत	बजेट	प्रतिशत	
२०७४/७५	४७८.५८	३७.४२	४९७.६७	३२.६६	३८२.७३	२९.९२	१२७८.९९
२०७५/७६	५०८.३७	३८.६५	४५०.८०	३४.२८	३५५.९९	२७.०७	१३१५.१६
२०७६/७७	५८५.२०	३८.१७	५४५.०६	३५.५६	४०२.७०	२६.२७	१५३२.९६
२०७७/७८	५६२.६९	३८.१६	५१७.९४	३५.१२	३९४.००	२६.७२	१४७४.६४
२०७८/७९	६५०.५८	३९.४९	५५४.२७	३३.६४	४४२.७१	२६.८७	१६४७.५७

स्रोत: नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, website www.mof.gov.np

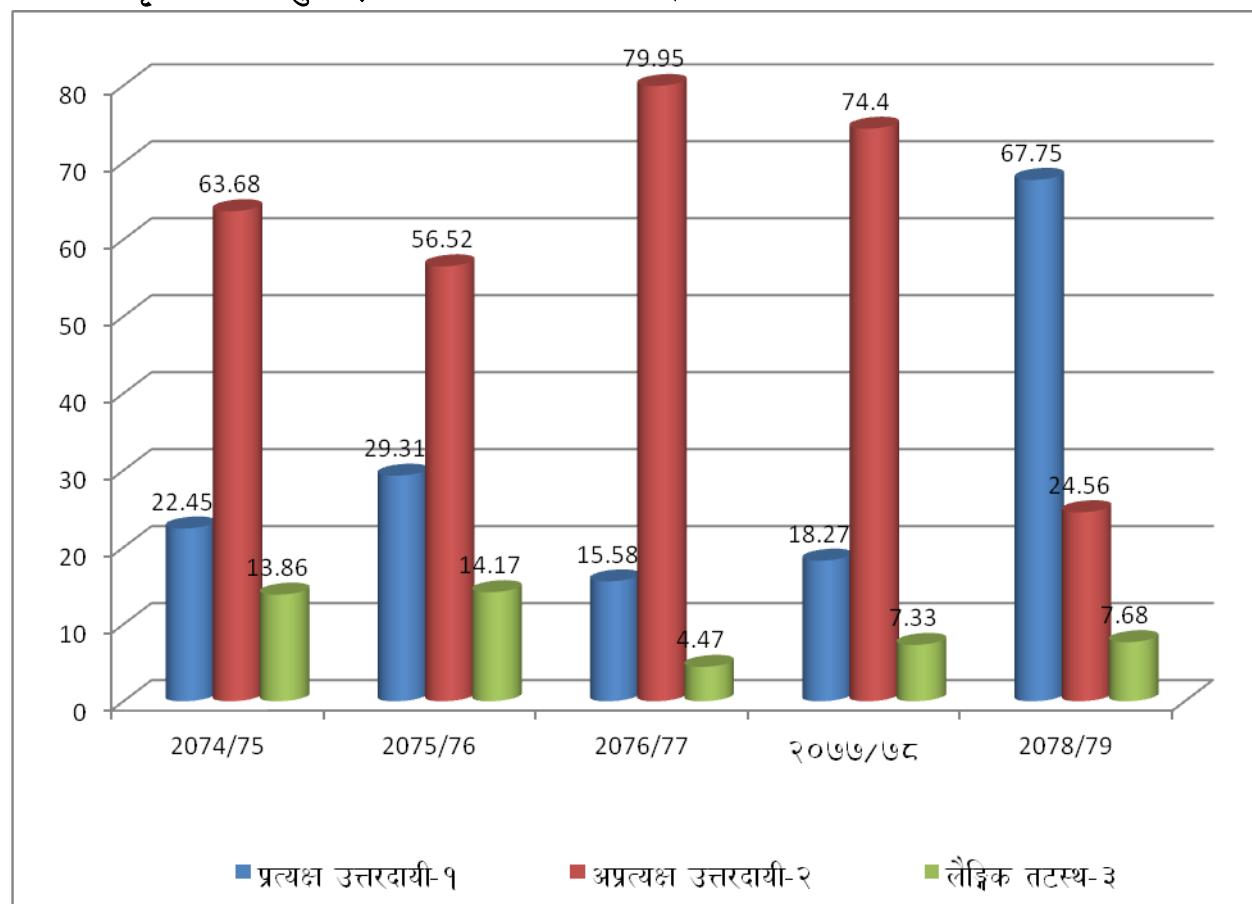
चित्र: १. नेपालको राष्ट्रिय बजेटमा लैंगिक उत्तरदायी बजेट

तालिका: ३. कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालयको पाँच वर्षको लैंगिक उत्तरदायी बजेटकोइलक (रु. लाखमा)

आ.व.	लैंगिक उत्तरदायी बजेट कोड अनुसार पेश गरिएको						कुल बजेट	
	प्रत्यक्ष उत्तरदायी-१		अप्रत्यक्ष उत्तरदायी-२		लैंगिक तटस्थ-३			
	बजेट	प्रतिशत	बजेट	प्रतिशत	बजेट	प्रतिशत		
२०७४/७५	६५७०७	२२.४५	१८६३७५	६३.६८	४०५८३	१३.८६	२९२६६६	
२०७५/७६	११७६५५	२९.३१	२२६८८६	५६.५२	५६८६४	१४.१७	४०१४०४	
२०७६/७७	५४२२६	१५.५८	२७८२२४	७९.९५	१५५५५	४.४७	३४८००५	
२०७७/७८	६८३२२	१८.२७	२७८२६८	७४.४०	२७४३०	७.३३	३७४०२०	
२०७८/७९	२७८४६५	६७.७५	१००९५७	२४.५६	३१५६७	७.६८	४१०९८९	

चित्र: २. कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालयकोलैंगिक उत्तरदायी बजेट

लैंगिक उत्तरदायी बजेट समितिको व्यवस्था

आर्थिक वर्ष २०६२/६३ को बजेट बक्तव्यको (बुँदा नं. १३९) अनुसार लैंगिक उत्तरदायी बजेट संस्थागत गर्न नेपाल सरकारको मिति २०६२/५/१४ को निर्णय अनुसार अर्थ मन्त्रालयमा देहायका पदाधिकारीहरु रहेको एक लैंगिक उत्तरदायी बजेट समिति देहायअनुसार गठन गरीएको छ ।

- (क) सह सचिव, अर्थ मन्त्रालय बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखा संयोजक
- (ख) प्रतिनिधि , राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय सदस्य
- (ग) प्रतिनिधि , महिला बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय सदस्य
- (घ) प्रतिनिधि , संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय सदस्य
- (ड) प्रतिनिधि , संयुक्त राष्ट्रसंघ महिला विकास कोष, युनिफेम सदस्य
- (च) उपसचिव , अर्थ मन्त्रालय बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखा सदस्य सचिव

अर्थ मन्त्रालयको लैंगिक उत्तरदायी बजेट समितिको मिति २०७० /१२/११ को बैठक निर्णय र अर्थ मन्त्रालयको मिति २०७१ /०१/१९ को निर्णय अनुसार कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालयमा मिति २०७१/०६/०८को नेपाल सरकार (सचिव स्तर)निर्णय अनुसार देहायको लैंगिक उत्तरदायी बजेट समिति (तालिका ३) गठन भएको छ ।

- (क) सह -सचिव, योजना तथा विकास सहायता समन्वय महाशाखा संयोजक
- (ख) प्रमुख , मानव संशाधन, लैंगिक विकास तथा समावेशी शाखा सदस्य
- (ग) प्रमुख , आर्थिक प्रशासन शाखा सदस्य
- (घ) प्रमुख , कार्यक्रम अनुगमन मूल्यांकन शाखा सदस्य
- (ड) प्रमुख , बजेट तथा कार्यक्रम शाखा सदस्य सचिव

बजेटलाई लैंगिक उत्तरदायी तुल्याउन बजेट विनियोजन तथा कार्यान्वयन दुवै पक्षको लैंगिक दृष्टिकोणवाट अनुगमन गर्ने र लैंगिक समानता प्रब द्वन्द्वन गर्न समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूवाट महिला वर्गमा पर्ने गएको असरहरूको नियमित विष्लेषण गरी आर्थिक सर्वेक्षणमा समावेश गर्ने तथा लैंगिक सम्पर्क विन्दु, योजना हेर्ने अधिकृत, लेखा अधिकृत तथा सबै बजेट हेर्ने सरकारी निकायहरूको लैंगिक उत्तरदायी बजेट सम्बन्धी दक्षता बढ्दि गर्ने जस्ता कार्यहरू लैंगिक उत्तरदायी बजेट समितिको कार्यक्षेत्र भित्र पर्दछन् ।

कृषि विकास मन्त्रालयको आ.व. २०७६/७७ मा विनियोजित लैंगिक उत्तरदायी बजेटको अवस्था

खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुधार आयोजना, कृषि क्षेत्र विकास कार्यक्रम, नेपाल कृषि बजार विकास कार्यक्रम, राष्ट्रिय आलु, तरकारी तथा मसला विकास कार्यक्रम, कृषि पूर्वाधार विकास तथा कृषि यान्त्रिकरण प्रबद्धन कार्यक्रम, साना तथा मझौला कृषक आयस्तर बढ्दि आयोजना, समुदाय व्यवस्थित सिंचित कृषि क्षेत्र कार्यक्रम, पशु स्वास्थ्य रोग अन्वेषण सेवा तथा क्वारेन्टाइन कार्यक्रम, पशुपन्धी श्रोत व्यवस्थापन तथा प्रबद्धन कार्यक्रम, पशु आहारा तथा लाइभस्टक गुण व्यवस्थापन कार्यक्रम, खाद्य पोषण तथा प्रविधि कार्यक्रमहरू प्रत्यक्ष लैंगिक उत्तरदायी शीर्षक अन्तर्गत पेरेका छन् ।

अर्कोतर्फ कृषि विकास रणनीति अनुगमन तथा समन्वय कार्यक्रम, विशेष कृषि उत्पादन कार्यक्रम, बीउ प्रवद्धन तथा गुण नियन्त्रण कार्यक्रम, प्लान्ट क्वारेन्टाइन तथा विषादि व्यवस्थापन कार्यक्रम, कृषि सूचना तथा प्रशिक्षण कार्यक्रम, प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना, किसानका लागि उन्नत वित्त विजन कार्यक्रम, जलवायु प्रकोप समुथ्यान निर्माण आयोजना, नेपाल कृषि सेवा विकास कार्यक्रम, राष्ट्रिय फलफूल विकास कार्यक्रम, बाली विकास तथा जैविक विविधता संरक्षण कार्यक्रम, रानी जमरा कुलरिया सिचाइ आयोजना, मत्स्य विकास कार्यक्रम, कृषि अनुसन्धान कार्यक्रम, व्यवसायीक कीट विकास कार्यक्रम र केन्द्रिय कृषि प्रयोगशाला कार्यक्रम महत्वपूर्ण कार्यक्रमहरू अप्रत्यक्ष रूपमा लैंगिक उत्तरदायीका शीर्षकमा विनियोजित भएका छन् भने लाइभस्टक सेक्टर इनोभेशन आयोजना लैंगिकरूपमा तटस्थ शीर्षकमा विनियोजन भएको अवस्था छ । वास्तवमा यी कार्यक्रमहरू प्रत्यक्ष /अप्रत्यक्ष रूपमा कृषकहरूको आर्थिकस्तर उकास्नमा सहयोग पुँयाउने र रोजगारी सृजना गराई जिविकोपार्जनमा सहयोग पुँयाउने अवसरका रूपमा मान्न सकिन्छ । आ.व. २०७६/७७ को कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय अन्तर्गत संचालित विकास कार्यक्रमहरूको

विनियोजित बजेट, खर्च र लैंडिक कोड एवं लाभान्वितहरूको विवरणहरू तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका: ४. आ.व. २०७६/७७ मा कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय अन्तर्गत संचालित विकास कार्यक्रमहरूको विनियोजित बजेट, खर्च र लैंडिक कोड एवं लाभान्वितहरूको विवरण

क्र.सं.	आयोजना/ कार्यक्रमको नाम	लैंडिक कोड	रकम रु. हजारमा		लाभान्वित कृषकहरू	
			बार्षिक बजेट	बार्षिक खर्च	महिला	पुरुष
१	कृषि विकास रणनीति अनुगमन तथा समन्वय कार्यक्रम	२	३०८०९०	६८७४३		
२	विशेष कृषि उत्पादन कार्यक्रम	२	१०६९७२६०	१०५२९९७ २		
३	बीउ प्रवर्द्धन तथा गुण नियन्त्रण कार्यक्रम	२	३२५२०	२६७९४	१६३	६३८
४	प्लान्ट क्वारेन्टिन तथा विषादी व्यवस्थापन कार्यक्रम	२	१७५३००	११३१४०	०	६८
५	कृषि सूचना तथा प्रशिक्षण कार्यक्रम	२	१३९२००	८७८५१	३२	१८५२
६	प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिककीकरण परियोजना	२	३०४६४२३	२०३७४६५	११९८२७	१३६४९४
७	लाइभस्टक सेक्टर इनोभेसन आयोजना	३	१५४५६००	४०९५५८	२७८४४	३८००७
८	खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुधार आयोजना	१	५०८४००	२०६७६६	९४९४	१२२६५
९	कृषि क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१	६८५७००	६११७८	५७१०	४९५४
१०	किसानका लागि उन्नत वित्त बिजन कार्यक्रम	२	१३४७२०	९४३७७		
११	जलवायु प्रकोप समुथान निर्माण आयोजना	२	२३६८०	१८८८३	१९४५	१०६२
१२	नेपाल कृषि बजार विकास कार्यक्रम	१	२८८२००	२२७७६९		
१३	नेपाल कृषि सेवा विकास कार्यक्रम	२	१९००००	११४४६७		
१४	राष्ट्रिय आलु तरकारी तथा मसला विकास कार्यक्रम	१	२२६५२५	१२४००९		
१५	राष्ट्रिय फलफूल विकास कार्यक्रम	२	३०३६००	१९४५२७	५४९	५५९
१६	बाती विकास तथा जैविक विविधता संरक्षण कार्यक्रम	२	१८६१८८	६७०३९		

१७	कृषि पूर्वाधार विकास तथा कृषि यान्त्रिकरण प्रवर्द्धन कार्यक्रम	१	४८०६००	३१९९०३	२३७५	३६११
१८	रानी जमरा कुलरिया सिचाइ आयोजना	२	२३४९००	१२६९४३	२०७९	२८९६
१९	साना तथा मझौला कृषक आयस्तर वृद्धि आयोजना	१	१५०००	११७५३		
२०	समुदाय व्यवस्थित सिंचित कृषि क्षेत्र कार्यक्रम	१	२९९००	७६१५		
२१	मत्स्य विकास कार्यक्रम	२	२१२०६५	१५५२८९		
२२	पशु स्वास्थ्य रोग अन्वेषण सेवा तथा क्वारेन्टिन कार्यक्रम	१	६६९७८२	४८८९२९		
२३	पशुपन्धी श्रोत व्यवस्थापन तथा प्रवर्द्धन कार्यक्रम	१	५८७२४७	४०२६८७		
२४	पशु आहारा तथा लाइभस्टक गुण व्यवस्थापन कार्यक्रम	१	३७०४८	३३७५१		
२५	खाद्य पोषण तथा प्रविधि कार्यक्रम	१	६६९८४२	३२९३३६	४६४९	७७०५
२६	कृषि अनुसन्धान कार्यक्रम	२	२७४६०००	२१८२५६४	१४४०	९६०
२७	व्यवसायीक कीट विकास कार्यक्रम	२	१३६५१३	५९३०४	३२५	५५०
२८	केन्द्रिय कृषि प्रयोगशाला कार्यक्रम	२	११५००४	६३८१७	२१	६२

द्रष्टव्यः लैंड्रिक उत्तरदायी बजेट छुट्याइएका आधारहरु

बजेटका प्रत्येक क्रियकलापहरु लैंड्रिक दृष्टिले कता उन्मुख छ भनी निकायौल गर्न निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छः

- (क) महिलालाई ५० प्रतिशत व सो भन्दा बढी लाभ पुग्ने क्रियाकलाप - प्रत्यक्ष लाभ
- (ख) महिलालाई २० प्रतिशत व सो भन्दा माथी तर ५० प्रतिशत भन्दा कम लाभ पुग्ने क्रियाकलाप - अप्रत्यक्ष लाभ

(ग) महिलालाई २० प्रतिशत भन्दा न्यून लाभ पुग्ने क्रियाकलाप — तटस्थ

उपरोक्तानुसार प्रतिशत निकाल्दा देहायका क्रियाकलापहरुको सूचकहरुका आधारमा मूल्यांकन गरी सो मंल्यांकनका आधारमा प्राप्त हुने नतिजा बमोजिम लैंड्रिक बजेटलाई वर्गीकरण गरिन्छ।

क्र.सं.	सूचक	प्रतिशत
१	योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा महिल सहभागिता	२०
२	महिलाहरुको क्षमता अभिवृद्धि	२०
३	कार्यक्रममा महिलाहरुको लागि लाभ तथा नियन्त्रणमा सुनसाश्रितता- अन्य लक्षित वर्गका कार्यक्रममा समेत	३०

४	महिलाहरुको रोजगारी आय आर्जनमा बढ़ि	२०
५	महिलाहरुको समयको प्रयोगमा गुणात्मक सुधार तथा कार्यबोझमा कमी	१०

(घ) मन्त्रालय अन्तरगत संचालित कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूबाट प्राप्त लैङ्गिक सहभागिताको अवस्था

राष्ट्रिय किसान आयोग

मुलुकको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रलाई आधुनिकीकरण , व्यवसायीकरण र विविधिकरण गरी किसानको हकहितको संरक्षण एवं प्रवद्धन गर्न तथा कृषि सम्बन्धी ऐन , कानून, नीति तथा योजना तर्जुमाको साथै कृषि अनुसन्धान र प्रसारलाई किसानमैत्री बनाई किसानहरूको हकहित र अधिकारको रक्षा गर्दै कृषि उत्पादनमा नेपाललाई आत्मनिर्भर बनाउनु वान्छनीय भएको तथा नेपाल सरकारबाट स्वीकृत कृषि विकास रणनीति (सन् २०१५ – ३५) ले परिलक्षित गरे बमोजिमका उद्येश्य एवं अपेक्षित उपलब्धीहरू हासिल गर्न आवश्यक नीति , ऐन नियम , योजना तर्जुमा तथा नीतिगत पृष्ठपोषण गर्न नेपाल सरकारबाट मिति २०७३।१०।६ को निर्णय अनुसार जारी राष्ट्रिय किसान आयोग गठन कार्यकारी आदेश, २०७३ अनुसार “राष्ट्रिय किसान आयोग” गठन भएको छ । यस अन्तरगत सरोकारवाला निकायहरू (किसान संघ संस्था , संजाल तथा पेशागत संघ संगठन) हरूको क्षमता विकासका लागि केन्द्रस्तर, प्रदेशस्तर, जिल्लास्तर र स्थानीयस्तरमा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको छ । उक्त कार्यक्रमबाट केन्द्रस्तर , प्रदेशस्तर र स्थानीयस्तर (नगरपालिका तथा गाउँपालिका) मार्फत सञ्चालन हुने कृषि कार्यक्रम तथा सेवा र सुविधा सम्बन्धमा सुसूचित गराइएको र महिला शासकिकरणमा टेवा पुगेको छ ।

क्र. सं.	सम्पादित क्रियाकलापहरू	लाभान्वितहरूको लैङ्गिक वर्गीकरण		
		महिला	पुरुष	जम्मा
१	गाउँपालिका/नगरपालिकास्तर किसान संघ/संस्थाहरूको अभिमुखीकरण तथा नगरपालिकाका पदाधिकारीसँग समन्वय सहकार्यको लागि अन्तरक्रिया कार्यक्रम	४३	१७	६०
२	जिल्लास्तर किसान संघ/संगठन/संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रम	३९	२६	६५
३	जिल्लास्तर किसान संघ/संगठन/संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रम	४३	५२	९६
४	जिल्लास्तर किसान संघ/संगठन/संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि	१९	५६	७५

	तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रम			
५	जिल्लास्तर किसान संघ/संगठन/संस्थाहरुको क्षमता अभिवृद्धि तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रम	४८	१६	६४
६	प्रदेशस्तर किसान संघ/संगठन र संजालहरुको अभिमुखीकरण कार्यक्रम	६६	५	७१
७	जिल्लास्तर किसान संघ/संगठन/संस्थाहरुको क्षमता अभिवृद्धि तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रम	७३	१६	८९
८	जिल्लास्तर किसान संघ/संगठन/संस्थाहरुको क्षमता अभिवृद्धि तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रम	८०	१७	९७
९	महिला कृषक उद्यमी सशक्तिकरणको लागि क्षमता अभिवृद्धि तालिम	२४	६९	९३
१०	केन्द्रस्तर कृषक संघ/संगठन र संजालहरुको क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम	९६	२१	११७
११	कृषि सहकारी समस्या पहिचानको लागि अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रम	३९	९	४८
१२	नगरपालिकास्तर किसान संघ/संगठन र संस्थाहरुको क्षमता अभिमुखीकरण कार्यक्रम	९४	२२	११६
१३	गाउँपालिकास्तर/नगरपालिकास्तर किसान संघ/संगठन तथा संस्थाहरुको क्षमता अभिमुखीकरण कार्यक्रम	७१	२०	९१
१४	जिल्लास्तर किसान संघ/संगठन/संस्थाहरुको अभिमुखीकरण कार्यक्रम	६७	१९	८६
१५	गाउँपालिकास्तर किसान संघ/संगठन तथा संस्थाहरुको क्षमता अभिमुखीकरण कार्यक्रम	३९	२६	६५
१६	रोष्टरमा सूचिकृत विज्ञहरुको अन्तरक्रिया तथा बैठक कार्यक्रम	३६	१२	४८
१७	किसान तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरुको बैठक तथा अन्तरक्रिया र किसान संघ संस्था संजाल तथा पेशागत संघ	२३	६	२९

संगठनसँगको कार्यक्रम			
कुल जम्मा	९००	४०९	१२६५

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना

कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रबाट कृषिजन्य उद्योगमा रूपान्तरित आधुनिक , व्यवसायिक, दिगो एवं आत्मनिर्भर कृषि क्षेत्रको विकास गर्ने सोच सहित यो परियोजना कृषि तथा पशुपंच्ची विकास मन्त्रालयबाट संचालन हुने गरि सुरु भएको हो। परियोजनाको अवधि २०७३ श्रावण देखी २०८२ असार (१० वर्ष) को रहेको छ। पन्थीयोजनामा रूपान्तरणकारी आयोजनाको रूपमा पहिचान गरिएको हो। परियोजनाका सम्भागहरूमा वृहत व्यवसायिक कृषि उत्पादन तथा औद्योगिक केन्द्र (सुपरजोन) विकास कार्यक्रम, व्यवसायिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्र (जोन) विकास कार्यक्रम, व्यवसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (ब्लक) विकास कार्यक्रम र साना व्यवसायिक कृषि उत्पादन केन्द्र (पकेट) विकास कार्यक्रमहरू संचालनमा रहेका छन्। परियोजनाको उद्देश्यहरू निम्न अनुसार रहेका छन् ।

१. प्रमुख कृषि उपजहरूको विशिष्टीकृत क्षेत्रहरू निर्माण गर्ने,
२. निर्यातयोग्य कृषि वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धि गर्दै प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,
३. कृषिलाई सम्मानजनक नाफामुखी व्यावसायका रूपमा विकास गर्दै रोजगारीका अवसरहरू सृजना गर्ने र
४. बहुसरोकारवाला निकायहरू बीचको कार्यमूलक समन्वय मार्फत प्रभावकारी सेवा प्रवाहको सुनिश्चितता गर्ने ।

यस परियोजनाको बजेट निम्नानुसार रहेको छ।

- परियोजनाको अ.व. २०७६/७७ को कूल बजेट: रु ९ करोड ८६ लाख
- परियोजना व्यवस्थापन इकाई र अन्तरगतका निकाय: रु ७५ करोड ८६ लाख
- अभ्यर्पण पश्चात: ३ अर्ब ४ करोड ६४ लाख २३ हजार

- प्रदेश सरकार मार्फत (पकेट, व्लक) ४ अर्ब ३४ करोड

परियोजनामा लैगिक तथा सामाजिक सहभागिता

यस परियोजनामा आ.व. २०७४/७५ देखि आ.व. २०६६/७७ सम्मको लैगिक तथा सामाजिक सहभागिता निम्नानुसार रहेको छ।

आर्थिक वर्ष	लाभान्वित संख्या					
	जम्मा	महिला	पुरुष	दलित	जनजाति	अन्य
२०७४/७५	६७७५७	२७१५४	४०६०३	६२४९	२७७७३	३३७३५
२०७५/७६	९४५३१	४९३२१	४५२१०	१०७८३	३६४०१	४७३४७
२०७६/७७	२५६२४१	११९८२७	१३६४१४	२०५८३	११५७०६	११९९५२
कुल जम्मा	४१८५२९	१९६३०२	२२२२२७	३७६९५	१७९८८०	२०१०३४

नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्

नेपाली जनजीविकाको मूल आधार तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा रहेको कृषि विकासलाई बढी प्रभावकारी बनाउन, कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्नको लागि उन्नत प्रविधि (स्रोतबीउ, बेर्ना र बिरुवा, उन्नत नक्षका पशुपन्धी, मत्स्य तथा जलचर आदि) प्रयोगको सम्बन्धमा अध्ययन र अनुसन्धान गरी कृषकहरूको लागि प्रविधिको प्याकेज तयार गर्न कृषि अनुसन्धान कार्यक्रम साल बसाली रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको छ। यस कार्यक्रम अन्तर्गत खाद्य सुरक्षा एवम् बदलिँदो मौसम परिवर्तनसँग कृषि प्रणाली अनुकूल खाद्यान्न बाली, व्यावसायिक तथा औद्योगिक बाली, फलफूल बाली, पशुपन्धी तथा मत्स्य बस्तुको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सहयोग र आर्थिक विकासमा टेवा पु न्याउने अनुसन्धान कार्यक्रमहरू नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्का विभिन्न अनुसन्धान केन्द्रहरूमार्फत सञ्चालन गरिँदै आएका छन्। महिला सशक्तीकरण एंब लैंगिक

मूलप्रबाहिकरण सम्बन्धमा महिलाहरुको विशेष गरी फार्मको सरसफाई , बिउ बिजनको सरसफाई , बिउ रोप्ने, बिरुवा रोपणको लागि खाल्डो खन्ने , बिरुवाको कलमी गर्ने, बिरुवाको गोडमेल सिंचाई , ज्ञारपात उखेल्ने, गोदामको सरसफाई तथा अन्य सामान्य मर्मत कार्य तथा पशु वस्तुको गोठको सरसफाई, माछ्या पोखरीको सरसफाई, माछ्याको हेरविचार, विभिन्न किसिमका प्रयोगशालामा काम गर्ने कार्यमा सहभागिता रहेको छ। जसले नेपाल कृषि अनुसन्धानको समग्र उपलब्धिमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुरेको छ। लाभान्वितहरुमा १४४० जना महिला तथा ९६० पुरुष गरी जम्मा २४०० जना रहेका छन् ।

नेपाल कृषि अनुसन्धान कार्यक्रमबाट विकास गरिएको महिलामैत्री प्रविधि निम्नानुसार रहेको छ।

मेसिनको नाम	मेसिनको काम	मेसिनको प्रकार	मेसिनको क्षमता
सोलार टनेल ड्रायर (Solar Tunnel Dryer)	छिटो कुहिने कृषि उपजहरु व्यवसायिक रूपमा कृषि उपज सुकाउन सकिने ठूलो क्षमताको सोलार ड्रायर प्रविधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।	सौर्यशक्तिको प्रयोग गरेर ५५ डिग्री सेन्टिग्रेड सम्म तापक्रम पुगदछ ।	५x२मिटर साईजको एक पटमा १५० देखि २०० किलो कृषि उपज सुकाउन सकिन्छ
चिनो कुट्करू (Proso Millet Dehusker)	यो मेसिन बिद्युतबाट संचालन गरि चिनो कुट्नेलि गर्दछ	बिद्युतबाट चलाउने	१.५ घोडा बिद्युतीय मोटरको प्रयोगले एक घण्टामा ३० देखि ३५ किलो सम्म एक जनाले चिनो कुट्नल सक्छ

कार्यक्रम कार्यन्वयन गर्ने सन्दर्भमा सामना गर्नुपरेका समस्या तथा चुनौतिहरु

क) कृषि अनुसन्धान मा महिला सशक्तीकरण एबं लैंगिक मुलप्रबाहिकरण सम्बन्धी ठोस आँकडाहरुको अभाव महसुस भएको अवस्था मा महिला सशक्तीकरण एबं लैंगिक

मुलप्रबाहीकरणमा राज्यको कृषि अनुसन्धान क्षेत्रको अवस्था प्रस्तुत संग प्रस्तुत गर्ने कठिन भएको ।

- ख) कृषि अनुसन्धानमा महिला सशक्तीकरण एवं लैंगिक मुलप्रबाहीकरणको महत्व सम्बन्धि शिक्षालाई प्राथमिकतामा राखी अध्ययन अध्यापन, अनुसन्धान र अनुसरण गराउनु चुनौतीहरू हुन् ।
- ग) युवा युवतीहरूलाई विदेश पलायन हुनबाट रोकी कृषि पेशामा आकर्षित गराई पेशामा अड्याई राख्नको लागि सबै ठाउँमा समय सापेक्षिक र भौगोलिक क्षेत्रको आवश्यकता अनुरूपको यान्त्रिकीकरणको प्रयोग गर्न सकिने अवस्था शूजना गर्न चुनौती रहेको छ ।

कृषि क्षेत्र विकास कार्यक्रम

कृषि क्षेत्र विकास कार्यक्रम (ASDP) कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (IFAD) को आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित कार्यक्रम हो । IFAD को आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित उच्च मूल्य कृषि वस्तु विकास आयोजना (HVAP) र अन्य सरकारी तथा दातृ निकायको सहयोगमा सञ्चालित बजारमुखी कार्यक्रमहरूका अनुभव सफलता र सिकाइहरूमा आधारित भई कृषि विकास रणनितिका सिद्धान्तहरूलाई अवलम्बन गरी यो कार्यक्रम निर्माण गरिएको हो । कर्णाली प्रदेशका सबै १० जिल्लामा कार्यान्वयनमा रहेको कार्यक्रम आ.व. २०७५ /७६ देखि जम्मा ६ वर्षको अवधिसम्म सञ्चालनमा रहनेछ ।

लक्ष्य (Goal)

कर्णाली प्रदेशका पहाडी तथा उच्च पहाडी क्षेत्रमा बसोवास गरेका जनताहरूको गरिवी तथा पोषण असुरक्षा न्यूनिकरण गरी नेपालको दिगो विकास लक्ष्य (लक्ष्य १- शून्य गरिवी र लक्ष्य २- शून्य भोकमरी) प्राप्तिमा योगदान पुऱ्याउनु ।

उद्देश्य (Objective)

छानिएका उच्च मूल्यका कृषि मूल्य शृङ्खला (बाली/वस्तु) हरूको व्यवसायिक उत्पादन र बजारीकरणको माध्यमबाट साना किसान तथा पिछडिएका ग्रामिण समूहहरू (दलित, जनजाति, मुसलमान, युवा, भूमिहिन र अन्य समूह) को आयमा दिगो वृद्धि र खाद्य सुरक्षामा सुधार ल्याई नेपालको दिगो विकास लक्ष्य-८ (उत्पादनशील रोजगार तथा सम्मानजनक काम) प्राप्तिमा योगदान पुऱ्याउनु ।

लक्षित लाभग्राहीहरू

- प्रत्यक्ष लाभग्राही संख्या: ३५ हजार घरपरिवारहरु (दुई तिहाई महिला र एक चौथाई सिमान्तकृत वर्ग- दलित, जनजाति, मुसलमान, युवा तथा सुकम्बासी र अन्य)।
- अप्रत्यक्ष लाभग्राही संख्या: सार्वजनिक पूर्वाधार, वित्तीय सेवा र कृषि प्रसार सेवाको विकासबाट थप ४० हजार घरपरिवार अप्रत्यक्ष रूपमा लाभान्वित हुने।

बार्षिक कार्य योजना तथा बजेट (AWPB) को लैङ्गिक समानता शिर्षक अन्तरगत अन्य कार्यक्रमहरु योजना गरिएको भएता पनि समयमा GESI Theme अन्तरगत GESI Expert भर्ना गर्न नसकिएको र अन्य अधिकृत कर्मचारीहरु पनि दोस्रो चौमासिकको अन्त्य तिर भर्ना हुनासाथ देशभर कोभिडको कारणले निशेधाज्ञा शुरु भएको कारण कुनै पनि काम सम्पन्न हुन नसकेको भएतापनि कार्यक्रमबाट संचालन हुने सबै किसिमका कार्यक्रमहरु तथा मूल्य श्रृङ्खला अभिवृद्धिका कृयाकलापहरुका लाभान्वित वर्गहरु कम्तिमा ६६ प्रतिशत महिला हुनुपर्ने प्रावधान भए अनुसार यस कार्यक्रमबाट खर्च हुने बजेट प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट हुने भएकोले लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी लाभान्वित वर्गहरुको विवरण निम्न अनुसार रहेको छ:

कार्यक्रम सञ्चालनको लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न निर्देशिका, तालिम सामग्री/स्रोत पुस्तिका एवम् आधारभूत तथ्याङ्क सङ्कलन GESI guideline and training manual. र GESI implementation action plan तयारी गरिएको छ।

लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी लाभान्वितवर्गहरुको विवरण

क्र.सं	आयोजना/ कार्यक्रमको नाम	क्रियाकलापको नाम	कृपक सम्बन्धित विकास	लाभान्वित कृपक संख्या							
				लैङ्गिक				सामाजिक			
				महिला	पुरुष	जम्मा	दलि	जनजाति	अन्तर्गत	अन्तर्गत	युवा
१	विन्डो २ अन्तर्गत कृपक समूह, सहकारी हस्ताई अनुदान सहयोग	मूल्य श्रृङ्खला अभिवृद्धि अनुदान, बजारमुखि सार्वजनिक तथा समुदायिक भौतिक पूर्वाधार विकास विकास	४४९	२०२ ८८	१२१	१२९	१७	५५	१५८ २८	१५८	५२%

२	विन्डो १ अन्तर्गत विभिन्न क्षमता विकास कार्यक्रम	बहु सरेकारवाला गोष्ठि, व्यापारी र उत्पादक विच सम्बन्ध विस्तार गोष्ठी, पालिका स्तरिय कृषि विकास समितिहरूको अभियुक्तिकरण	५३७०	२५०७	८८८८	३७०	९८	७१७	३८८	३७०	'
---	---	--	------	------	------	-----	----	-----	-----	-----	---

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को अवधिमा विन्डो २ अन्तर्गत मूल्य श्रृङ्खला अभिवृद्धि क्रियाकलापमा जम्मा १५७ वटा समूह सहकारीहरु आवद्ध भएकामा जम्मा जम्मी ६२८ वटा मुख्य नेतृत्वदायी पदहरू (अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, कोषाध्यक्ष र सचिव) मध्ये ६३% महिला, १८% दलित, १२% जनजाती ७०% अन्य (ब्राह्मण/क्षेत्री/ठकुरी/दशनामी) वर्गहरूको प्रतिनिधित्व रहेको अवस्था छ ।

यो आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा कार्यक्रमले लैंगिक तथा सामाजिक समावेशीकरणको दृष्टिकोणबाट खण्डिकृत डाटा संकलन र व्वस्थापनलाई विचार गरी MIS (सूचना व्यवस्थापन प्रणाली) को विकास गरेको र सोही अनुसार विभिन्न ढाँचाका फारमहरू तथा कृषक डायरीहरु तयार गरिएको थियो ।

रानी जमरा कुलरिया सिँचाइ आयोजना

रानीजमरा कुलरिया सिँचाइ आयोजना मूलतः कैलाली जिल्लाको पूर्वि क्षेत्रका ६ वटा गा.वि.स.हरू (प्रतापपुर, मुनुवा, नारायणपुर, धानसिंगपुर, दुगौली र जानकीनगर) र टिकापुर र लम्की नगरपालिकामा हाल कर्णाली नदीबाट भइरहेका परम्परागत सिँचाइ प्रणालीमा सुधार गरी सिँचाइ सुविधा विस्तार गर्ने उद्देश्यले विश्व बैंकको सहयोगमा सञ्चालनमा रहेको छ । आयोजनाको प्रभाव क्षेत्रमा आधुनिक तरिकाबाट कृषि व्यवसाय सञ्चालनको लागि कम्पोनेन्ट ३ मा कृषि उत्पादन सहयोग कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रत्यक्ष लाभग्राहीको विवरण (तालिम, अनुदान तथा अन्य कार्यक्रमहरूबाट)

कार्यक्रमको नाम	लाभान्वित कृषकको विवरण						जातीय विश्लेषण
	महिला	पुरुष	जम्मा	जनजाति	दलित	अन्य	
रानीजमरा कुलरिया सिँचाइ आयोजना	२०७९	२८९६	४९७५	३४६०	२९८	१२१७	४९७५

खाद्य पोषण तथा प्रविधि कार्यक्रम

खाद्य स्वच्छता तथा गुणस्तर नियमन कार्यक्रम , प्रयोगशाला परीक्षण तथा क्वारेन्टिन सेवा , खाद्य औद्योगिकरण, एस.पि.एस. इन्क्वायरी सेवा र खाद्य पोषण ज्ञान विस्तार कार्यक्रमहरूमार्फत आम उपभोक्ताहरूको स्वच्छ, गुणस्तरीय खाद्य उपभोग गर्ने पाउने हकक्षितको संरक्षण गर्ने , प्रयोगशाला परीक्षण तथा क्वारेन्टिन सेवा प्रदान गरी उद्यमी व्यवसायीलाई टेवा पु न्याउने, कृषिजन्य खाद्य उपजहरूलाई व्यावसायीकरण एवम् औद्योगिकरण गर्ने मूल्य अभिवृद्धि प्रविधि सहित तालिम तथा

आवश्यक परामर्श सेवा टेवा दिने लगायत बालआहार विकास तथा खाद्य पोषण ज्ञान विस्तार गरी कुपोषण न्यूनिकरणमा सधाउ पुँयाउने उद्देश्यले यो कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ । यस कार्यक्रम अन्तरगत लाभान्वितहरूको विवरण देहायबमोजिम रहेको छ ।

कार्यक्रमको नाम	सम्पादित क्रियाकलापहरु	लाभान्वित महिला	लाभान्वित पुरुष	उपलब्धी
उद्यमशीलता/रोजगारीमूलक उद्यमशीलता/रोजगारीमूलक/सशक्तिकरण/सीप विकास तथा क्षमता अभिवृद्धि तालिम	खाद्य प्रशोधन तालिम - १५ पटक	२७४	८२	३५६ जना उद्योग संचालनार्थ अर्ध दक्ष मानव संशाधनको विकास भएको
	खाद्य पोषण तालिम - ७५ पटक	२६९०	३२५१	५९४१ जनाले खाद्य पोषणबारे जानकारी प्राप्त गरेको
	खाद्य स्वच्छता तथा एस. पि. एस. तालिम- १४० पटक	१६८५	४३७२	६०५७ जनाले खाद्य स्वच्छता एवं एस पि एस बारे जानकारी प्राप्त गरेको

विभाग मातहतका कार्यालयहरूमा सवारी साधनको अभावका कारण सबै कर्यक्रमहरु सदरमुकाम वा शहरमा आधारित रही सम्पादन गरिएका छन् । विशेषतः पोषण तथा खाद्य स्वच्छता सम्बन्धी कार्यक्रमहरु दुर्गम गाउँपालिकाहरूमा गर्न सके अझ प्रभावकारी रहने छ ।

सफल अभ्यास / सफलताको कथा:

- क. खाद्य प्रशोधन तालिम प्राप्त केही सहभागीहरुद्वारा साना तथा घरेलु खाद्य उद्योग स्थापना गरी स्थानीय कृषि उपजहरूको सदुपयोग गर्न साथै रोजगारी शृजना गर्न मद्दत पुगेको ।
- ख. गुणस्तीय खाद्य उत्पादन एवं उपलब्धतामा टेवा पुगेको ।

राष्ट्रिय फलफूल विकास कार्यक्रम

नेपालको संविधान २०७२ ले निर्दिष्ट गरे बमोजिम राज्यको पुनःसंरचना संगै वि.सं. २०७५ श्रावण देखि साविक फलफूल विकास निर्देशनालयबाट सम्पादन गरिने कार्यहरु गर्नको लागि सँघीय कार्यालयका रूपमा राष्ट्रिय फलफूल विकास केन्द्र, कीर्तिपुरको स्थापना भएको र त्यस अन्तर्गत पाँचवटा फार्म केन्द्रहरु (१. उष्णप्रदेशीय बागवानी केन्द्र नवलपुर, सर्लाही २. समशितोष्ण बागवानी केन्द्र, कीर्तिपुर, काठमाडौं ३. सुन्तलाजात फलफूल विकास केन्द्र, तानसेन, पाल्पा ४. कफी विकास केन्द्र, आँपचौर, गुल्मी ५. शितोष्ण बागवानी विकास केन्द्र, मार्फा, मुस्ताङ) रहेका छन् । गुणस्तरीय फलफूलको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, फलफूलको उपभोग बढाई सर्वसाधारणको पोषण अवस्थामा सुधार गर्ने, सम्भाव्य फलफूलमा आत्मनिर्भता र आयात प्रतिस्थापन गर्ने, निर्यातयोग्य फलफूलहरुको निर्यात व्यापार प्रवद्धन गर्ने, रोजगारी तथा आयस्तर वृद्धि गर्ने र भू-क्षय रोकथाम तथा वातावरण संरक्षण र मनोरञ्जन प्रदान गर्ने यस केन्द्रको उद्देश्य रहेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ ले निर्दिष्ट गरे बमोजिम राज्यको यिनै प्रयासहरूको फलस्वरूप विभिन्न भौतिक पूर्वाधार र श्रोत साधनको कमीको बावजुत कतिपय स्थानहरु स्याउ, सुन्तलाजात फलफूल, केरा लगायतका विभिन्न फलफूलहरुको पकेट क्षेत्रका रूपमा विकास भैसकेका छन् भने अन्य केही क्षेत्रहरु यस तर्फ उन्मुख रहेका छन् । आ.व. २०७६/७७ मा यस केन्द्र र मातहतका कार्यालयहरुबाट सम्पादित क्रियाकलापहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

क्र. सं.	कार्यक्रमको नाम	सम्पादित क्रियाकलापहरु	उपलब्धि
१	राष्ट्रिय फलफूल विकास केन्द्र, कीर्तिपुर	सुन्तलाजात फलफूल खेती उन्नत खेती प्रविधि विषयक बगैँचा धनी/ अगुवा कृषक तालीम	२५ जना अगुवा कृषकहरु तालिम प्राप्त भएको
		हिँउदे फलफूल (स्याउ, ओखर, कागजीबदाम) खेती विषयक अगुवा कृषक तालिम	२२ जना बगैँचा धनी/ अगुवा कृषकहरु तालिम प्राप्त भएको
		किवीफल खेती प्रविधि विषयक बगैँचा धनी/अगुवा कृषक तालिम	३१ जना बगैँचा धनी/ अगुवा कृषकहरु तालिम

			प्राप्त भएको
२	सुन्तलाजात फलफूल विकास केन्द्र, तानसेन, पाल्पा	सुन्तलाजात फलफूल बगैँचा व्यवस्थापन सम्बन्धि तालिम (३ दिने तालिम)	२० जना कृषकहरु तालिम प्राप्त भएको
३	शितोष्ण बागवानी विकास केन्द्र, मार्फा, मुस्ताङ्ग	स्याउ बगैँचा सम्बन्धि जिल्लास्तर र राष्ट्रयस्तर तालिम स्याउ बगैँचा घुम्ती तालिम	६६ जना कृषकहरु तालिम प्राप्त भएको २५ जना कृषकहरु तालिम प्राप्त भएको
४	कफी विकास केन्द्र, आँपचौर, गुल्मी	पकेट क्षेत्रका कृषकहरुमा प्राविधिक सेवा कफीको गवारो नियन्त्रणको लागि पकेट क्षेत्रमा काँटछाँट अभियान सञ्चालन	२२४ जना कृषकहरुले प्राविधिक सेवा प्राप्त गरेका १११ जना कृषकहरुको कफी बगैँचामा गवारो नियन्त्रणका लागि काँटछाँट गर्ने बारे ज्ञान प्राप्त गरेका
		माग अनुसार स्थलगत घुम्ती कृषक तालिम २ दिने	१०० जना कृषकहरुले तालिम प्राप्त गरेका
		स्कूल हर्टिकल्चर तालिम	११४ जना कृषकहरुले स्कूल हर्टिकल्चर तालिम प्राप्त गरेका
		प्राङ्गारिक कफी खेती विषयक अगुवा कृषक तालिम केन्द्रस्तर ६ दिने	३० जना कृषकहरुले प्राङ्गारिक कफी खेती विषयक तालिम प्राप्त गरेका

	कफीको सिन्दुरे रोग, गवारो तथा नर्सरी व्यवस्थापन सम्बन्धि सरोकारवालाहरु संग अन्तर्क्रिया गोष्ठी	११४ जना सहभागि भएर कफीको सिन्दुरे रोग, गवारो तथा नर्सरी व्यवस्थापन सम्बन्धि अन्तरक्रिया भएको
	केन्द्रको प्रभाव क्षेत्रमा घुम्ती सिविर सञ्चालन	१२२ जना लाभान्वित भएको
	नमूना बंगैचा स्थापना	४ जना लाभान्वित भएको
	सार्वजनिक सुनुवाइ	९२ जना सहभागि भई सार्वजनिक सुनुवाइ सम्पन्न भएको

कृषि विकासका कार्यक्रमहरुमा लैङ्गिक समाजिक मूलप्रवाहीकरणका अवसरहरु

कृषि विकासका कार्यक्रमहरुमा लैङ्गिक , समाजिक मूलप्रवाहीकरणका साथसाथै यस सवाललाई संस्थागत गर्न नेपालका आवधिक योजनाहरु , दिर्घकालिन कृषि योजना, राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१, कृषि व्यवसाय प्रबद्धन नीति २०६३, लैङ्गिक मूल प्रवाहीकरण रणनीति २०६३ र कृषि यान्त्रिकरण नीति २०७१ तथा नेपाल सरकारले स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको कृषि विकास रणनीति , २०७२ ले यथेष्ट अवसरहरु प्रदान गरेको छ ।

कृषि विकास रणनीति, २०७२ ले कृषि श्रम शक्तिको अधिकांश अंश महिला श्रमवाट उपलब्ध हुने वारेमा उ जागर गर्दै कृषि उत्पादनका स्रोत , साधनमा दिगो पहुँच , उपयोग र नियन्त्रण महिला कृषकहरुको निर्णयात्मक भूमिका , भूमिमा महिलाको पहुँच र अधिकारमा विस्तार गर्ने सम्बन्धमा प्रकास पार्दै महिला कृषकहरुलाई स्वतन्त्र कृषकहरुको रूपमा मान्यता दिँदै यथेष्ट बजेट विनियोजन , उत्पादन सामग्रीहरुमा महिलाहरुको पहुँचको सुनिश्चिता , महिला कृषकहरुलाई नेतृत्व बहनका लागि अभिप्रेरित गरिनुका साथसाथै कृषि श्रममा महिलाहरुलाई पुरुष श्रम सरह समान ज्याला प्रदान गरिने जस्ता अवसरहरु प्रदान गरेको छ ।

समावेशीकरणका सम्बन्धमा कृषि विकास रणनीतिले आर्थिक , सामाजिक र भौगोलिक विपन्नता र बच्चितकरणमा पारिएका महिलाहरुको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्दै कृषि विकासको फाईदा कृषक लगायत सबै लक्षित वर्गहरु , जग्गा धनीहरु , कषि श्रमिकहरु तथा उद्यमीहरु सबैले पाउनु पर्ने अवधारणा लिएको छ। सिमान्त र विपन्न कृषकहरुलाई कृषि विकासका कार्यक्रममा संलग्न गराई कृषिवाट बढी भन्दा बढी लाभान्वित गराउने वारे यस रणनीतिको दूरदृष्टिले संकेत गरेको छ। लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरण मूल प्रवाहीकरण सम्बन्धी संख्यात्मक र गुणात्मक रूपमा महिला र पुरुष कृषकहरुको सहभागितालाई अभिवृद्धि गर्ने , कृषि/पशुजन्य उत्पादनका लागि आवश्यक भूमि , पूँजी लगायत उत्पादन सामग्रीहरु (बीउ , मल, पशुपंक्षी, उन्नत प्रविधि, सिंचाई र बजार) मा सम्पूर्ण लैंगिक, सामाजिक, आर्थिक र भौगोलिक रूपमा पिछडिएका र सिमान्तकृत वर्गहरुको पहुँचमा अभिवृद्धि गर्ने, भौगोलिक क्षेत्रहरुमा लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरण मैत्री कृषि अनुसन्धान , प्रविधि र विकासका कार्यक्रमहरु प्रबद्धन गर्न मार्ग प्रशस्त गरेको छ।

महिला र पुरुष कृषकहरुलाई कृषि प्रविधि र कृषि उत्पादन सामग्रीमा समान अवसर प्रदान गर्न कृषि प्रसार कार्यक्रम मार्फत प्रविधि कृषकहरुलाई हस्तान्तरण गर्न कृषक समूहहरु गठन भएका छन् । यसमा महिला कृषक समूह, पुरुष कृषक समूह र मिश्रित कृषक समूह हुन्छन् । कृषक समूहको गठनवाट महिला कृषकहरुलाई कृषि उत्पादन कार्यमा संलग्न रही कृषकहरुवीच सहकार्य जुटाउन संस्थागत संरचनाको रूपमा व्यवस्था भएको छ। हाल कृषि तथा पशु सेवा प्रसार कार्य स्थानीय तहको क्षेत्राधिकार भित्र रही स्थानीय तह मार्फत कृषि उत्पादन कार्यमा संलग्न रहँदा समूहमा आवद्ध कृषक सदस्यहरुले प्रतिफल हासिल गर्न सक्षम हुने अवसर प्रदान गरेको छ। यद्यपी संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचका कृषि विकासका कार्यक्रमहरुमा समन्वय तथा प्रतिवेदन प्रेषित गर्ने संयन्त्र स्थापित हुन नसकेकोले कृषि क्षेत्रमा महिला शसक्तिकरण, लैंगिक मूलप्रवाहीकरण तथा समावेशी किसिमको प्राप्त उपलब्धीलाई अभिलेखीकरण गर्न कठिनाई हुँदै गएको अवस्था छ।

कृषि विभाग र खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग मार्फत सञ्चालन हुने सबै कार्यक्रमहरुमा भौगोलिक, लैंगिक, सामाजिक र आर्थिक समावेशीकरणलाई मूल प्रवाहीकरण गरेको छ। विश्व खाद्य दिवसको अवसर पारेर कृषि विकास कार्यक्रममा संलग्न कृषकहरु र कृषक समूह , समिति, सहकारीहरुलाई कृषि विकासका कार्यक्रमहरुमा योगदान पुर्याए वापत कदर गर्नका लागि

प्रतियोगितात्मक कार्यक्रम मार्फत पुरस्कार प्रदान गरी आर्थिक सहयोग जुटाउने कार्यक्रमहरू प्रत्येक वर्ष आयोजना गरी कृषकहरूलाई पहिचान गराउने अवसर दिलाएको छ ।

त्यसैगरी, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय अन्तरगत सञ्चालनमा रहेका आयोजनाहरूले लैंड्रिक समता र सामाजिक समावेशीकरणको सा झा सवाललाई आफ्नो कार्यक्रम भित्र संस्थागत गरी मूल प्रवाहीकरणका लागि समावेशीका कार्यक्रमहरूमा मूलप्रवाहीकरण गर्न उनीहरूलाई कार्यक्रममा समेटी रोजगार र जिविकोपार्जनकालागि प्रसस्त अवसरहरू उपलब्ध गराई महिला , सिमान्त, विपन्न र पिछडिएका कृषकहरूको कृषि प्रविधि कृषि सामाग्री र तालिमको पहुँचलाई अभिबृद्धि गर्ने वातावरण सीर्जना गरेको छ ।

कृषि विकासका कार्यक्रमहरूमा लैंड्रिक समाजिक मूलप्रवाहीकरणका समस्या र चुनौतीहरू

- विकासका आवधिक योजनाहरू , कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालयवाट जारी गरिएका नीति, रणनीति र मार्ग दर्शनहरूले लैंड्रिक समावेशीकरणलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न प्रसस्त अवसरहरू प्रदान गरे पनि नेपाली सामाजिको परम्परा अनुसार महिला , सिमान्तकृत र विपन्न समुदायको कृषि विकासका कार्यक्रमहरूमा लक्षित मात्रामा अवसरहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन सफल भैसकेको छैन ।
- कृषि उत्पादनका कार्यक्रमहरू र पहुँचमा महिला कृषकहरूको सहभागिता प्रसंसनीय रूपमा भए पनि निर्णायिक स्तरमा यसले गति लिन सकेको छैन ।
- समूह मार्फत कृषि विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न गठन भएका मिश्रित समूहमा महिला सदस्यहरूको उल्लेखनिय रूपमा सहभागिता रहेता पनि निर्णायिक तहमा पहुँच नहुनु, कृषि पेशामा संलग्न युवाहरू देशवाट वर्षेनी पलायन हुँदै गएका कारण नेपालको अधिकांश कृषि अहिलेको परिप्रेक्षमा Feminization हुँदै गएको अर्थात् महिलाको मात्र जिम्मेवारी बन्दै गएको छ । दोहोरो जिम्मेवारी बहन गर्दै आएका महिलाहरूको कार्यबोझ बढ्दै गएको र कार्य क्षमतामा ह्रास आएको अवस्थामा महिला मैत्री कृषि यान्त्रीकरणको टड्कारो आवश्यकता महसूस गरी कृषि यान्त्रीकरण नीति २०७१ मा पारित भएको छ , यसलाई कार्यान्वयन गराउने पक्ष अर्को चुनौती छ ।
- निर्वाहमूखी कृषि गरेर जिविकोपार्जन गर्ने ग्रामिण महिला , दलित, जनजाति र आर्थिक रूपमा पछाडी परेका समुदायको कृषि पेशालाई अभिबृद्धि गर्न केही वर्ष प्रतिक्षा गर्नेपछ्य ।

- नेपाल सरकारवाट पारति भएको Gender Equality and Social Inclusion Strategy, GESI ले कृषि विकास रणनीतिले इंगित गरेका समावेशी सम्बन्धि मुद्दाहरूलाई का र्यन्वयनमा ल्याउन कृषि विकास रणनीति आफै र GESI Strategy ले माग्निरेशन गरे पनि भावी कार्यान्वयन पक्ष चुनौती पूर्ण रहेको छ ।

अनुसूचीहरू

अनुसूची १ नेपालको संविधान २०७२ का विभिन्न भाग तथा धाराहरूमा महिला सम्बन्ध भएका व्यवस्थाहरू

भाग	धारा	उपधारा	भएका व्यवस्थाहरू
प्रस्तावना			लैङ्गिक विभेद अन्त्य गरी समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक मूलक समाजको निर्माण गर्ने ।
	१०	१	कुनै पनि नेपाली नागरिकलाई नागरिकता प्राप्त गर्ने हक्काट बच्चित गरिने छैन ।
		२	कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदाका बखत निजको बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति ।
		३	यो संविधान प्रारम्भ हुनु भन्दा अघि जन्मको आधारमा नेपालको नागरिकता प्राप्त गरेको नागरिकको सन्तानले बाबु र आमा दुवै नेपालको नागरिक रहेछन् भने निज बालिग भएपछि वंशजको आधारमा नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्नेछ ।
भाग २ नागरिकता	११ नेपालको नागरिक ठहर्ने	५	नेपालको नागरिक आमावाट नेपालमा जन्म भई नेपालमा नै बसोबास गरेको र बाबुको पहिचान हुन नसकेको व्यक्तिलाई वंशजको आधारमा नेपालको नागरिकता प्रदान गरिनेछ । तर बाबु विदेशी नागरिक भएको ठहरेमा त्यस्तो व्यक्तिको नागरिकता संघीय कानून बमोजिम अङ्गिकृत नागरिकतामा परिणत हुनेछ ।
		६	नेपाली नागरिकसंग बैवाहिक सम्बन्ध कायम गरेकी विदेशी महिलाले चाहेमा संघीय कानून बमोजिम नेपालको अङ्गिकृत नागरिकता लिन सक्नेछिन ।
		७	विदेशी नागरिकसंग विवाह गरेकी नेपाली महिला नागरिकवाट जन्मिएको व्यक्तिको हकमा निज नेपाल मै स्थायी बसोबास गरेको र निजले विदेशी मुलुकको नागरिकता प्राप्त गरेको रहेन्छ भने निजले संघीय कानून बमोजिम नेपालको अङ्गिकृत नागरिकता प्राप्त गर्न सक्नेछ । तर नागरिकता प्राप्त गर्दाका बखत निजको आमा र बाबु दुवै नेपाली नागरिक रहेछन् भने नेपालमा जन्मेको त्यस्तो व्यक्तिले वंशजको आधारमा नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्न सक्नेछ ।
	१२ वंशीय आधार तथा लैङ्गिक पहिचान		यो संविधान बमोजिम वंशजको आधारमा नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्ने व्यक्तिले निजको आमा वा बाबुको नामवाट लैङ्गिक पहिचान सहितको नेपालको नागरिकताको प्रमाण पत्र पाउन सक्नेछ ।

	सहितको नागरिकता		
भाग ३ मौलिक हक र कर्तव्य	१६ सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक	(१)	प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ ।
	१७ स्वतन्त्रताको हक	(१)	कानुन बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रतावाट बञ्चित गरिने छैन ।
	१८ समानताको हक	(१)	सबै नागरिक कानुनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानुनको समान संरक्षणवाट बञ्चित गरिने छैन ।
		(२)	सामान्य कानुनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग वा अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।
		(३)	राज्यले नागरिकहरुका बीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग वा अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन । सामाजिक वा साँस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला लगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानुन बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।
		(४)	समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव गरिने छैन ।
		(५)	पैतृक सम्पत्तिमा लैङ्गिक भेदभाव विना सबै सन्तानको समान हक हुनेछ ।
	२१ अपराध पीडितको हक	(१)	अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाही सम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुनेछ ।
		(२)	अपराध पीडितलाई कानुन बमोजिम सामाजिक पुनर्स्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हक हुनेछ ।
	२८ गोपनीयताको हक		कुनै व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्यांक, पत्राचार र चरित्र सम्बन्धी विषयको गोपनीयता कानुन बमोजिम बाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ ।
	२९ शोषणविरुद्धको हक	(१)	प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषणविरुद्धको हक हुनेछ ।

	(२)	धर्म, प्रथा, परम्परा, संस्कार प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै किसिमले शोषण गर्न पाइने छैन ।
	(३)	कसैलाई पनि बेचविखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन पाइने छैन ।
	(४)	कसैलाई पनि निजको इच्छा विरुद्ध काम लगाउन पाउने छैन ।
	(५)	उपधारा (३) र (४) विपरीतको कार्य कानुन बमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई पीडितलाई पीडकवाट कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।
३३ रोजगारीको हक	(१)	प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुनेछ । रोजगारीको सर्त, अवस्था र वेरोजगार सहायता संघीय कानुन बमोजिम हुनेछ ।
	(२)	प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको छनौट गर्न पाउने हक हुनेछ ।
३८ महिलाको हक	(१)	प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभाव विना समान वंशीय हक हुनेछ ।
	(२)	प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हक हुनेछ ।
	(३)	महिलाविरुद्ध भार्मिक, सामाजिक, साँस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोबैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन । त्यस्तो कार्य कानुनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।
	(४)	राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सद्वित्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ ।
	(५)	महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।
	(६)	सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतिको समान हक हुनेछ ।
४२ सामाजिक न्यायको हक	(१)	सामाजिक रूपले पछाडि परेका महिलासमेतलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिताको हक हुनेछ ।

	४३ सामाजिक सुरक्षाको हक		आर्थिक रूपले विपन्न, असक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिलालाई कानुन बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ ।
	५१ राज्यका नीतिहरु	(ज) सामाजिक न्याय र समावेशीकरण सम्बन्धी नीति	<p>(१) असहाय अवस्थामा रहेका एकल महिलालाई सीप, क्षमता र योग्यताको आधारमा रोजगारीमा प्राथमिकता दिई जीविकोपार्जनका लागि समुचित व्यवस्था गर्दै जाने,</p> <p>(२) जोखिममा परेका, सामाजिक र पारिवारिक बहिष्करणमा परेका तथा हिंसापीडित महिलालाई पुनःस्थापना, संरक्षण, सशक्तिकरण गरी स्वावलम्बी बनाउने,</p> <p>(३) प्रजनन अवस्थामा आवश्यक सेवा, सुविधा उपभोगको सुनिश्चितता गर्ने,</p> <p>(४) बालबच्चाको पालनपोषण, परिवारको हेरचाहजस्ता काम र योगदानलाई आर्थिक रूपमा मूल्यांकन गर्ने</p> <p>(६) मुक्त कमैया, कम्हलरी, हरवा, चरवा, हलिया, भूमिहिन, सुकुम्बासीहरुको पहिचान गरी बसोबासका लागि घर, घडेरी तथा जीविकोपाजूनका लागि कृषियोग्य जमिन वा रोजगारीको व्यवस्था गर्दै पुनःस्थापना गर्ने,</p> <p>(१०) मधेशी समुदाय, मुस्लिम र पिछडा वर्गलाई आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक असर र लाभको समान वितरण तथा त्यस्ता समुदाय भित्रका विपन्न नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तिकरण र विकासका अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्ने,</p> <p>(११) उत्पीडित तथा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण, विकास र आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिका अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्ने</p> <p>(१२) सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्याय प्रदान गर्दा सबै लिङ्ग, क्षेत्र र समुदाय भित्रका आर्थिक रूपले विपन्नलाई प्राथमिकता प्रदान गर्ने</p>
भाग-६ राष्ट्रपति र उप राष्ट्रपति	७० राष्ट्रपति र उप राष्ट्रपति फरक- फरक लिङ्ग वा समुदायको हुने		यस संविधान बमोजिम र राष्ट्रपति र उप राष्ट्रपतिको निर्वाचन फरक-फरक लिङ्ग वा समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी गर्नु पर्ने छ ।

	८४ प्रतिनिधि सभाको गठन	८४ (१.ख), (२) र (८)	(२) समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसँख्याको आधारमा महिला समेतवाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ । (८) संघीय संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलवाट निर्वाचित कुल सदस्य सँख्याको कम्तीमा एक तिहाई सदस्य महिला हुनु पर्नेछ,
भाग-८ संघीय व्यवस्थापिका	८६ राष्ट्रिय सभाको गठन र सदस्यहरूको पदावधि	(२)	(क) प्रत्येक प्रदेशवाट कम्तीमा तीन जना महिला (ख) नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिवाट मनोनित कम्तीमा एक जना महिला
	९१ प्रतिनिधि सभाको सभामुख र उपसभामुख	(२)	प्रतिनिधि सभाको सभामुख र उपसभामुखको निर्वाचन गर्दा प्रतिनिधि सभाको सभामुख र उपसभामुखमध्ये एक जना महिला हुने गरी गर्नु पर्ने ।
	९२ राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष	(२)	राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचन गर्दा राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षमध्ये एक जना महिला हुने गरी गर्नु पर्ने ।
भाग-१४ प्रदेश व्यवस्थापिका	१७६ प्रदेश सभाको गठन	(६)	समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रदेश सभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसँख्याको आधारमा महिला समेतवाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ । त्यसरी उम्मेदवारी दिँदा सम्बन्धित प्रदेशको भौगोलिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनु पर्ने छ ।
	१८२ प्रदेश सभाको सभामुख र उपसभामुख	(२)	प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलवाट निर्वाचित कुल सदस्य सँख्याको कम्तीमा एक तिहाई महिला हुनु पर्नेछ ।
		(२)	प्रदेश सभाको सभामुख र उपसभामुखको निर्वाचन गर्दा प्रदेश सभामुख वा प्रदेश उपसभामुखमध्ये एक जना महिला हुने गरी गर्नु पर्नेछ र प्रदेश सभामुख र प्रदेश उपसभामुख फरक-फरक दलको हुनु पर्नेछ ।
भाग-१७	२१५ गाउँ कार्यपालिका	(४)	गाउँ सभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्राप्त भएको मितिले पन्थ दिन भित्र गाउँ सभाका

स्थानीय कार्यपालिका	अध्यक्ष र उपाध्यक्ष सम्बन्धी व्यवस्था		सदस्यहरूले आफूमध्येवाट निर्वाचित गरेका चार जना महिला सदस्यसमेत गाउँ कार्यपालिकाको सदस्य हनेछन् ।
	२१६ नगर कार्यपालिका प्रमुख र उपप्रमुख सम्बन्धी व्यवस्था	(४)	नगर सभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्राप्त भएको मितिले पन्थ दिन भित्र नगर सभाका सदस्यहरूले आफूमध्येवाट निर्वाचित गरेका पाँच जना महिला सदस्यसमेत नगर कार्यपालिकाको सदस्य हनेछन् ।
	२२० जिल्ला सभा र जिल्ला समन्वय समिति	(३)	जिल्ला सभाले कम्तीमा तीन जना महिला र कम्तीमा एक जना दलित वा अल्पसँख्यक सहित बढीमा नौ जना सदस्य रहेको जिल्ला समन्वय समितिको निर्वाचन गर्नेछ ।
भाग-१८ स्थानीय व्यवस्थापिका	२२२ गाउँ सभाको गठन	(३)	गाउँ सभामा प्रत्येक वडावाट कम्तीमा दुई जना महिलाको प्रतिनिधित्व हुनेछ ।
	२२३ नगर सभाको गठन	(३)	नगर सभामा प्रत्येक वडावाट कम्तीमा दुई जना महिलाको प्रतिनिधित्व हुनेछ ।
भाग-२७ अन्य आयोगहरू	२५२ राष्ट्रिय महिला आयोग	(१)	नेपालमा एक राष्ट्रिय महिला आयोग रहनेछ, जस्मा अध्यक्ष र अन्य चारजना सदस्य रहनेछन् ।
			कम्तीमा दश वर्ष महिलाको हक, हित वा लैङ्गिक न्याय वा महिला विकास वा मानव अधिकार र कानूनको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको महिला
	२५३ राष्ट्रिय महिला आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार	१	(क) महिलाको हक, हितसंग सरोकार राख्ने नीति तथा कार्यकमहरूको तर्जुमा गरी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्ने । (ख) महिलाको हक, हितसंग सम्बन्धित कानुन वा नेपाल पक्ष भएको अन्तराष्ट्रिय सन्धी वा सम्झौता अन्तरगतको दायित्व कार्यान्वयनको उपायसहित नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने । (ग) महिलालाई राष्ट्रिय विकासको मूलप्रवाहमा समाहित गर्न तथा राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न मौजुदा नीति तथा कार्यकमको समीक्षा, अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने त्यसको प्रभावकारी पालना वा कार्यान्वयनको उपायसहित नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने । (घ) लैङ्गिक समानता, महिला सशक्तिकरण तथा महिलासंग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्थाको अध्ययन,

			<p>अनुसन्धान गरी त्यस्ता कानुनमा गर्नुपर्ने सुधारका सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने र सोको अनुगमन गर्ने ।</p> <p>(ङ) महिला अधिकारसंग सम्बन्धित नेपाल पक्ष भएको अन्तराष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौतामा भएको व्यवस्था बमोजिम नेपालले पठाउनु पर्ने प्रतिवेदन तयारीका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने ।</p> <p>(च) महिला हिंसा वा सामाजिक कुरीतिवाट पीडित भएको वा महिला अधिकार प्रयोग गर्न नदिएको वा बञ्चित गरेको विषयमा कुनै व्यक्ति वा संस्थाविरुद्ध मुद्दा दायर गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिएमा कानुनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सम्बन्धित निकायसमक्ष सिफारिस गर्ने ।</p>
भाग-२८ राष्ट्रिय सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था	२६७ नेपाली सेना सम्बन्धी व्यवस्था	(३)	नेपाली सेनामा महिला सहितको प्रवेश समानता र समावेशी सिद्धान्तको आधारमा संघीय कानुनबमोजिम सुनिश्चित गरिनेछ ।
भाग-२८ राजनीतिक दल सम्बन्धी व्यवस्था	२६९ राजनीतिक दलको गठन, दर्ता र सञ्चालन	(४ ग)	दलको विभिन्न तहका कार्यकारिणी समितिमा नेपालको सांस्थानिक अधिकारीहरूको व्यवस्था गरिएको हुनुपर्छ ।
भाग-३२ विविध	२८२ राजदूत र विशेष प्रतिनिधि	(६)	राष्ट्रपतिले समावेशी सिद्धान्तको आधारमा नेपाली राजदूत र कुनै खास प्रयोजनका लागि विशेष प्रतिनिधि नियुक्ति गर्न सक्नेछ ।
	२८३ समावेशी सिद्धान्तबमोजिम नियुक्ति गर्नुपर्ने	(१)	संवैधानिक अङ्ग र निकायका पदमा नियुक्ति गर्दा समावेशी सिद्धान्त बमोजिम गरिनेछ ।
	२८५ सरकारी सेवाको गठन	(१)	संघीय निजामती सेवा लगायत सबै संघीय सरकारी सेवामा प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा पदपूर्ति गर्दा संघीय कानुनबमोजिम खुला र समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा हुनेछ ।

अनुसूचि २

लैंगिक मूल प्रवाहीकरण समन्वय समिति

क्र.सं. पदाधिकारी

		सदस्यता
१	सहसचिव, योजना तथा विकास सहायता समन्वय महाशाखा, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय, सिंहदरवार	संयोजक
२	उपसचिव, महिला वालवालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, सिंहदरवार	सदस्य
३	उपसचिव, राष्ट्रिय किसान आयोग, कीर्तिपुर	
४	प्रमुख, अनुगमन तथा मूल्यांकन महाशाखा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्, सिंहदरवार प्लाजा	सदस्य
५	उप महानिर्देशक, कृषि विभाग, हरिहरभवन	सदस्य
६	उप महानिर्देशक, पशु सेवा विभाग, हरिहरभवन	सदस्य
७	उप महानिर्देशक, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, बबरमहल	सदस्य
८	उप सचिव, कृषि सूचना तथा प्रशिक्षण केन्द्र, हरिहरभवन	सदस्य
९	प्रमुख, बजेट तथा कार्यक्रम शाखा, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय सिंहदरवार	सदस्य
१०	प्रमुख, अनुगमन तथा मुल्याङ्कन शाखा, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय सिंहदरवार	सदस्य
११	प्रमुख, कृषि विकास रणनीति समन्वय शाखा, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय सिंहदरवार	सदस्य
१२	प्रमुख, विकास सहायता समन्वय शाखा, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय सिंहदरवार	सदस्य
१३	प्रमुख, कानून तथा फैसला कार्यान्वयन शाखा, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय सिंहदरवार	सदस्य

१४	प्रमुख, आर्थिक प्रशासन शाखा, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय, सिंहदरवार	सदस्य
१५	प्रमुख, नीति समन्वय शाखा, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय, सिंहदरवार	सदस्य
१६	प्रमुख, पशुपन्धीजन्य उत्पादन तथा प्रविधि प्रवर्द्धन शाखा, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय सिंहदरवार	सदस्य
१७	प्रमुख, मानव संशाधन, लैंड्रिक विकास तथा समावेशी शाखा, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय, सिंहदरवार	सदस्य- सचिव

सन्दर्भ सामग्रीहरू

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को व्यय अनुमानको विवरण (खरिद शीर्षक र स्रोतगत समेत) नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय सिंहदरवार, नेपाल २०७८

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को व्यय अनुमानको विवरण (खरिद शीर्षक र स्रोतगत समेत) नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय सिंहदरवार, नेपाल २०७७

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को व्यय अनुमानको विवरण (खरिद शीर्षक र स्रोतगत समेत) नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय सिंहदरवार, नेपाल २०७६

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को व्यय अनुमानको विवरण (खरिद शीर्षक र स्रोतगत समेत) नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय सिंहदरवार, नेपाल २०७५

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को व्यय अनुमानको विवरण (खरिद शीर्षक र स्रोतगत समेत) नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय सिंहदरवार, नेपाल २०७४

कृषि जैविक विविधता नीति, २०६३ (पहिलो शंसोधन, २०७१) कृषि विकास मन्त्रालय सिंहदरवार, काठमाडौँ २०७१ ।

कृषि व्यवसाय प्रबद्धन नीति, २०६३ कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, सिंहदरवार काठमाडौँ, २०६३ ।

पुष्प प्रबद्धन नीति, २०६९ ।

कृषि यान्त्रिकरण प्रबद्धन नीति, २०७१ कृषि विकास मन्त्रालय २०७१ ।

राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१ कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय सिंहदरवार काठमाडौँ, २०६१ ।

लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति, २०७४, कृषि विकास मन्त्रालय, सिंहदरवार ।

लैंगिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०६९ नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय सिंहदरवार नेपाल ।

लैंगिक उत्तरदायी बजेट नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखा लैंगिक उत्तरदायी बजेट समिति २०६५ भाद्र ।

लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी क्षेत्रगत दृष्टिकोण (कृषि), एसियाली विकास बैंक, बेलायती विकास मन्त्रालय र विश्व बैंकको सह प्रकाशन, सन् २०१२ ।

कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालयको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७७, अनुगमन तथा मूल्यांकन शाखा, सिंहदरवार

शासकीय सुधार कार्यक्रम अनुरूप कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको लैंगिक मूल प्रवाहीकरण रणनीति कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय सिंहदरवार काठमाडौं, मंसिर, २०६३ ।

बार्षिक प्रगति प्रतिवेदन (आ.व. २०७०/७१) नेपाल सरकार कृषि विकास मन्त्रालय, अनुगमन तथा मूल्यांकन महाशाखा, सिंहदरवार, काठमाडौं कार्तिक, २०७० ।

आ.व. २०७३/७४ को लैंगिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, लैंगिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण शाखा, खाद्य सुरक्षा, कृषि व्यवसाय प्रबद्धन तथा वातावरण महाशाखा, कृषि विकास मन्त्रालय, सिंहदरवार ।

कृषि सम्बन्धी नीतिहरूको सँगालो, २०७७, कृषि तथा पशुपन्धी विकास मन्त्रालय, योजना तथा विकास सहायता समन्वय महाशाखा, नीति समन्वय शाखा, सिंहदरवार ।

Agriculture Development Strategy (ADS) 2015, Ministry of Agricultural Development, Singh Durbar Kathmandu 2015.